

33210
33240
101

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO—POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ

POLITÖKONOMIE

TOMUS IX.

HUNGARIA
SZEGED
1973

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO—POLITICA**

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ

POLITÖKONOMIE

TOMUS IX.

**HUNGARIA
SZEGED
1973**

Szerkeszti:

DR. NAGY LAJOS

**tanszékvezető egyetemi tanár
a közgazdaságtudományok kandidátusa**

E kötet munkatársai:

DR. NAGY LAJOS tanszékvezető egyetemi tanár

DR. ÉGETŐ EMESE egyetemi adjunktus

DR. GROSSMANN FERENC egyetemi adjunktus

DR. MAYER LÁSZLÓ egyetemi adjunktus

DR. SÍPOS MIKLÓS aspiráns

Technikai szerkesztő:

DR. SÍPOS MIKLÓS aspiráns

DR. NAGY LAJOS:

PARASZTI JÖVEDELMEK ÉS JÖVEDELEMDIFFERENCIÁK

Napjainkban nagyon időszerű a paraszti jövedelmek színvonalának és arányainak a vizsgálata. Hiszen mintegy 10 év telt el a mezőgazdaság szocialista átszervezése óta, ez elegendő idő a tapasztalatok levonására. Most fejeztük be a harmadik ötéves tervünket, amelynek egyik jövedelempolitikai célja a munkás-paraszt jövedelmek kiegyenlítése volt. Nem utolsó sorban azért is indokolt a paraszti jövedelmek vizsgálata, mert a negyedik ötéves tervben a paraszti jövedelmek színvonal-növelésén kívül, fontossá válik a reáljövedelmek belső struktúrájának a megváltoztatása is.

A paraszti jövedelmek alakulásával kapcsolatos viták egy része már eldőlt, más kérdésekben még tovább folyik. Ma nem annak a magyarázata hiányzik, hogy a paraszti jövedelmek *arányosan*, (tehát gyorsabb ütemben, mint más népességcsoportok jövedelmei) emelkedtek, hanem inkább az, hogy a parasztság alapvetően maga teremtetten meg ennek *forrásait*, és hogy a paraszti jövedelmek növekedése egyben *munkásérdék* is, mert ösztönzi a mezőgazdasági termelés és termelékenység növekedését. (Ismeretes, hogy a nem mezőgazdasági népesség minden második forintját élelmiszerre költi.)

I. A PARASZTI JÖVEDELMEK SZÍNVONALA ÉS SZERKEZETE

A paraszti jövedelmek vizsgálata a munkás-parasztosztály *viszonya* szempontjából fontos kérdés. De mit tekintünk a szocialista termelési-gazdasági viszonyok és a termelőerők (technika) mai szintjén *parasztságnak*? A parasztság legáltalánosabb technikai-gazdasági értelemben *foglalkozási* ágat jelent, a mezőgazdaságban kifejtett tevékenységet, amely mezőgazdasági terméket állít elő és ennek során keletkezik jövedelme is. Az így felfogott paraszti fogalom mögött azonban a legkülönbözőbb tevékenységi körök, gazdasági szektorok stb. húzódnak meg. Egyrészt a paraszti *foglalkozás* nehezen különíthető el a mezőgazdaság vertikális integrációjának előrehaladásával, hiszen az üzemen belüli integráció azt jelenti, hogy a közvetlen mezőgazdasági tevékenység mellett van közvetett mellék- és kiegészítő mezőgazdasági tevékenység, amely már ipari tevékenység (pl. az üzemi gépjavítás, a mezőgazdasági termék feldolgozás). A közvetlen mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódik ipari tevékenység is (az ipari bedolgozás és szolgáltatás). Másrészt a paraszti munkát végzők eltérő *tulajdonviszonyok* hordozói. Így a szövetkezeten belül tagok mellett dolgoznak alkalmazottak is. Paraszti munkát végeznek a tsz-tagok és a kisszámú egyéni

(magán) termelők is. Harmadrészt a régebben egységes paraszti munkát végző családok megoszlanak *paraszti és ipari munkát végző családokra*.¹

A parasztság meghatározásánál kiindulhatunk a marxista—leninista *osztály fogalmából* is, ami azonban egészen más dimenzió, mint a munka (foglalkozás) jellege szerinti megkülönböztetés. A parasztság, mint osztály, *társadalmi-gazdasági* értelemben a tulajdoni (elsajátítási) viszonyok meghatározott kifejezése. Mégpedig a mezőgazdaság anyagi-termelési feltételei és a termelők egyesülése meghatározott módjainak és formájának a kifejezése. Amikor a parasztság egységes (vagy csaknem egységes osztály), akkor tulajdoni-termelési viszonyait a következők jellemzik: a) a munkaerejének és az anyagi termelőerőinek az egysége; b) a munkaerő (munka) nem áru volta; c) a személyes jövedelmének a gazdaság (gazdálkodás) eredményétől való *jelentős* függése. Az elsajátítás ilyen módja a *kisáru*termelő középparasztságra jellemző a kapitalizmusban, ahol a parasztság nem alapvető társadalmi osztály. Továbbá *minőségi eltéréssel* a felépült szocializmusban, ahol a termelőszövetkezeti parasztság a társadalom alapvető osztálya. Az egységes termelőszövetkezeti parasztság tulajdonosi jellemzői a *munkás-tulajdonosokhoz viszonyítva*: a) a munka és a termelőeszközök közvetlenebb kapcsolata; b) ezzel összefüggésben a tulajdoni elkülönültség kifejezettebb volta. Ezek az ismérvek megnyilvánulnak abban, hogy nagyobbak a jövedelmi egyenlőtlenségek, korlátozottabb a munkaerő mozgása a szektoron belül, az adott *tsz* kollektíva közvetetten nem tulajdona más *tsz*-eknek, stb. A *paraszti kistermelő tulajdonosokhoz* viszonyítva pedig: a) a gazdasági *atomizáltság* hiánya; b) a *polarizációs* fejlődés kizártsága a jellemző. A kifejezettebb tulajdoni elkülönültség ellenére mi az alapja tulajdonilag az egységes szocialista paraszti osztálynak? Egyrészt az, hogy a termelőszövetkezeti tulajdon is társadalmi (szocialista) tulajdon, mivel — ha nem is úgy, mint az állami tulajdonnál, tartalmilag és mechanizmusbelileg is létezik a *társadalmi elsajátítás*. (A szövetkezeti szektor termelésének koordinálása, a népgazdasági tervbe való beillesztése, a gazdasági környezet kialakítása, a jövedelem átcsoportosítás lehetősége.) Másrészt — ha a különbözeti járadék miatt sajátosságokkal is — de az elosztás alapelve a *munka szerinti elosztás*. S végül a termelőerők fejlődése, itt is kiváltja a termelés *koncentrációjának és integrációjának előrehaladását*. A paraszti jövedelmek vizsgálata szempontjából a fentiekből az következik, hogy kiemelkedő szerepe van a *tsz-parasztság jövedelemviszonyainak*.

A jövedelemviszonyokban nem szabad figyelmen kívül hagyni a tulajdoni-osztály szempontokat: így nyomon kell követni a munkások (alkalmazottak) és a *tsz* parasztság, az egyéni termelők jövedelemalakulását. A mai időszakban azonban sokkal árnyaltabban kell a népességcsoportok jövedelmét megkülönböztetni: a) *A munka szerinti elosztás tartalmában és formájában közeledés* történt az állami és szövetkezeti szektor között. Az állami vállalatok jövedelemelosztása *tartalmában* közeledett a szövetkezetihez, mivel a személyes jövedelmek függenek a vállalati eredménytől. A szövetkezetek jövedelemelosztása *formájában* közeledik az államihoz, mivel a munkaegység részesedést felváltotta a folyamatos garantált munkadíj. b)

1. A paraszti jövedelmeket a legújabb statisztika úgy ábrázolja, mint a *mezőgazdaságból eredő jövedelmeket*, ahol a fizikai munkát végző paraszt jövedelme csak a mezőgazdaságból ered és jövedelmébe a) munkabér és pénzrészesedés; b) a lakossági szektor áruértékesítése; c) saját termelésből eredő fogyasztás tartozik.

Az osztályellentmondások a szocializmus teljes felépítésének időszakában nem egyetlen és alapvető ellentmondások, hanem olyan ellentmondások léptek ezek mellé, mint a termelés és a fogyasztói szükségletek, a gazdasági egységek és a különböző munkafajták közötti ellentmondások. Ezért a jövedelemkülönbségeknek sem alapvető forrásai az osztálykülönbségek. c) A „paraszttság jövedelme” túlzottan heterogén fogalom, mert pl. a paraszti kategória tartalmazza a szövetkezeti vezetőket, a szellemi munkásokat, a szak- és szakképzetlen tsz-tagokat, az alkalmazottakat, az állami gazdasági munkások jövedelmét.

Ezért helyes a jövedelmeknek a munka jellege és szintje szerinti megkülönböztetése. Így van mezőgazdasági és nem mezőgazdasági jellegű munka, van szellemi és fizikai munka és vannak tiszta és kettős jövedelműek. Így a „paraszttság” az állami és termelőszövetkezeti gazdaságok fizikai dolgozóit tartalmazza.²

A személyi jövedelemelosztás folyamatában a következő mozzanatok érdemelnek figyelmet: a jövedelmek színvonala, növekedési üteme, struktúrája, arányai (differenciáltsága) és a jövedelmek mozgásirányai.

a) A jövedelem színvonalát vizsgálva a paraszttság összes reáljövedelme a II. ötéves terv időszakában 18%-kal növekedett, míg a III. ötéves terv időszakában 41%-kal. A paraszttság összes reáljövedelmének növekedési üteme a III. ötéves tervben tehát 2,3-szor gyorsabb volt, mint a II. ötéves tervben.

1. SZ. TÁBLÁZAT

*A főbb népességcsoportok egy főre jutó reáljövedelem-indexei
1960—1970 között*

Év	Munkások és alkalmazottak			Paraszttság		Összesen
	Személyes reáljövedelem	Természetbeni társ. juttatás	Reáljöv. össz.	Személyes reáljövedelem	Természetbeni társ. juttatás	
1960	100	100	100	100	100	100
1965	117	121	117	115	146	118
1970	155	149	154	165	184	166
1965	100	100	100	100	100	100
1970	133	123	131	143	126	141
Évi növekedési ütem						
1961—65	3	4	3	3	8	3
1966—70	6	4	6	7	5	7

Forrás: Termelés, foglalkoztatottság, a lakosság jövedelmei, fogyasztása. 1971. KSH.

2. Az új jövedelem statisztikában „paraszti” jövedelemnek minősül a mezőgazdasági ágazatban aktív fizikai dolgozó jövedelme és ha a családban nincs nem mezőgazdasági fizikai dolgozó.

b) A paraszti és a munkás reáljövedelmek* növekedési ütemét tekintve a II. ötéves tervben 1⁰/₀-kal, a III. ötéves tervben 10⁰/₀-kal nőttek gyorsabban a paraszti jövedelmek, a növekedési ütemkülönbség tehát 10-szeres volt. c) A III. ötéves tervben a munkások reáljövedelme 31⁰/₀-kal, a parasztságé 41⁰/₀-kal nőtt. Tehát a növekedési ütemkülönbség mintegy 0,3-szeres. (Lásd 1. sz. táblázat.) d) A fentieknek megfelelően a parasztok évi összes jövedelme 1969-ben csaknem elérte a munkásokét, mivel 99,1⁰/₀-át tette ki. (2. sz. táblázat.)

2. SZ. TÁBLÁZAT

A főbb népességcsoportok jövedelemarányai (évi jöv. összege folyó áron) 1969-ben

Népességcsoport	Személyes jövedelem		Természetbeni-tár		Összes jöved.		Nép- csop. %-os aránya
	Ft	Munkások jöv. %-ban	Ft	sadalmi juttatások Munkás jöv. %-ban	Ft	Munkás jöv. %-ban	
Munkások	15 683	100	2307	100	17 990	100	38,9
Parasztok	15 142	102	1680	72,8	17 822	99,1	19,3
Kettős jövedelműek	16 529	105	1666	72,2	18 195	101,1	11,8

Forrás: Ua. mint 1. sz. táblánál.

3. SZ. TÁBLÁZAT

Az átlagos állományi létszámra jutó havi jövedelem a mezőgazdasági nagyüzemekben és az állami iparban (folyó áron)

Megnevezés	Átlagos áll. létszámra jutó havi jöved. Ft		munkaóra ra jutó jöved.	növekedés	Tsz-tagok havi jöv. a többiek %-ában		Tsz-tagok m. órára jutó jöv. a munka %-ában
	1966	1970	1970	1966—100	1966	1970	1970
Mg. tsz -ekben (nyugdíjasok nélkül)	1250	1836	8,94	147	—	—	—
Allandó alkalmazottak	1946	2227	10,36	114	64	87	86
Állami gazd.-ban ^{a)}	1820 ^{c)}	2293	10,68	126	69	79	84
Állami iparban ^{b)}	1846	2270	12,38 ^{d)}	123	68	81	75

- a) nyugdíjasok és részes művelők nélkül
 - b) Teljes munkaidőben foglalkoztatottak
 - c) 1967-es adat
 - d) 1969-es adat fizikai állományban.
- Forrás: Mezőgazdasági adatok 1971. 2—3. KSH. 1971.

A parasztság jövedelmét vizsgálunk kell az *osztályismérvek* alapján is. Ennek során a dolgozó tsz-tagok (nem nyugdíjas) munka szerinti jövedelmének összevetése kínálkozik az ipari munkásság, illetve az állami gazdaságok dolgozóinak ilyen jövedelmével. Eszerint: a) A dolgozó tsz-tagok (nem nyugdíjasok) munka szerinti jövedelme a *III. ötéves terv időszakában 47%-kal nőtt*. Az állami gazdaságokban 26%-kal, az állami iparban 23%-kal. Tehát mintegy *2-szerese volt a tsz-tagok jövedelmi növekedésének üteme*. b) 1966-ban a tsz-tagok átlagos havi jövedelme 67%-a volt a munkásokénak, 1970-ben 81%-a. A tsz-tagság munkából származó átlagos havi nominál jövedelme tehát még *jelentősen elmarad* az ipari munkásokétól. c) Az egy munkaóra jutó jövedelemben 1970-ben még nagyobbak az eltérések, hiszen a tsz parasztság egy munkaóra jutó jövedelme csupán *75%-a az állami ipari munkásokénak*. Ennek oka főként az, hogy az átlagos havi jövedelem mögött a tsz-ben nagyobb munkaráfordítás húzódik meg. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Ezzel kapcsolatban egyik kérdés az, hogy mennyiben van jogunk a tsz parasztság jövedelemviszonyait a nominál jövedelmek alapján vizsgálni? Helyénvalónak tartjuk, bár az egy keresőre jutó havi nominál jövedelmek kevésbé átfogó mutatói az életszínvonalnak, mint az egy főre eső reáljövedelmek, de mégsem elhanyagolhatók, mert az életszínvonal adott időszakban való megragadásában és a munkaerő mozgásában az átlagos nominál személyi jövedelemnek legalább akkora szerepe van, mint az árindex-szel korrigált reáljövedelemnek. A másik kérdés az, hogy miért mondhatjuk azt, hogy a parasztság reáljövedelme elérte a munkásokét, a tsz-tagság nominál jövedelme pedig még nem? Ennek az a magyarázata, hogy a „parasztság” népességcsoportjában szerepelnek az állami gazdasági dolgozók, a tsz alkalmazottak, az egyénileg dolgozó parasztok, és ezek együttes reáljövedelme magasabb a tsz-tagokénál.

A jövedelemelosztásban a jövedelem-színvonal mellett nem kis szerepet játszik a *jövedelem biztonsága*. Akkor biztonságos a jövedelem, ha a munkadij színvonalában csökkenés nem következik be, és ha az emelkedése folyamatos és egyenletes. A paraszti (kettős jövedelmű) háztartások 69%-ában 1962—65 között emelkedett a nominál jövedelem, 31%-ában pedig csökkent. 1966—69 között 77%-ában emelkedett, és 23%-ában csökkent. A munkás (szellemi) háztartásokban ezek az adatok 1962—65-ben 74, 26, 1966—69-ben 82, 18. Megállapíthatjuk: a) hogy a paraszti háztartások *jövedelembiztonsága 1965—69 között növekedett* (66—77-re); b) hogy a *munkás jövedelmek biztonsága nagyobb*; c) hogy a jövedelem biztonságban a paraszti háztartások *„nem érték még utól”* a munkás háztartásokat. Ez annál is inkább figyelemre méltó, hogy e tekintetben nem történt közeledés, mert ugyanakkor a nominál jövedelmek növekedési üteme a mezőgazdaságban jóval gyorsabb volt. (1962—1965 között a munkás jövedelmek egy főre 15%-kal, a parasztiak 19%-kal, 1966—1969 között pedig 20 és 27%-kal nőttek.) Ez azt sejteti, hogy a jövedelembiztonságban is jelentősebb a differenciálódás a paraszti háztartásokban.

A „személyes jövedelem” fogalmát több értelemben használja a közgazdaságtan: a) minden jövedelem a személyes (tehát nem termelő) fogyasztásban kerül felhasználásra. b) Személyes rendelkezésű jövedelem a *munka szerinti* pénz és természetbeniből + a pénzbeli társadalmi juttatásból áll. c) A tsz-ekben a munka és a föld után járó jövedelmeket személyi jövedelemnek nevezik.

A személyes jövedelem elosztásban nemcsak a jövedelem színvonala játszik szerepet, hanem a *jövedelmek struktúrája is*. A *paraszti jövedelmek* szerkezetét megkülönböztetjük a jövedelemszerzés *jogcíme, forrásuk és a rendelkezés szerint*. A *dolgozó tsz-tagok* jövedelmi struktúráját ezen kívül jellemzi még a *pénz és természetbeni jövedelmek aránya, a közös és háztáji gazdaságból eredő jövedelmek viszonya, stb. is*.

A paraszti jövedelmek *jogcímeik* szerint összetevődnek: a) a munkabérből és pénzrészesedésből; b) a lakossági szektor áruértékesítéséből; c) a saját termelésből eredő fogyasztásból. 1967—69 között az össz évi jövedelemben 51,5%-ról 57,4%-ra nőtt a pénzbeli jövedelem aránya, a természetbeni jövedelmeké pedig 48,5%-ról 42,6%-ra csökkent. Ez egyben azt is jelenti, hogy csökkent a saját termelésből való fogyasztás. A pénzjövedelmek struktúrája pedig úgy változott, hogy megnőtt a munkabér és a részesedés aránya 37,4%-ról 43,2%-ra, a lakosság áruértékesítéséből származó bevételei rovására. Ezek a tények azt jelzik, hogy ha lassan is, de a mezőgazdaságban is előrehaladt a technikai-gazdasági munkamegosztás. A szocialista szektor árutermelése gyorsabban nőtt a lakossági szektor árutermelésénél. S végül azt, hogy a jövedelemelosztás (munkadíjazás) formái közelednek az állami ipar jövedelemelosztási formáihoz. Az ipari foglalkoztatottak jövedelmében viszonylag nagyobb a pénzjövedelmek aránya, mint a parasztságnál. Viszonylag stabil árszínvonal mellett ez a fogyasztás gazdaságosabb struktúráját és a jövedelmek felhasználásában nagyobb konvertálhatóságot biztosít. A parasztságnál ennek egy másik vetülete az élelmiszerfogyasztás nagyobb aránya a fogyasztási szerkezetben és a szolgáltatások vásárlásának kisebb súlya. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A személyes jövedelmek *forrásaik* szerint lehetnek *munka szerinti jövedelmek, természetbeni társadalmi juttatások és egyéb jövedelmek* (vagyon utáni jövedelmek, nyereségek stb.). A paraszti jövedelmek szerkezetére a jövedelmi források alapján vizsgálva a következők a jellemzők: a) Az 1 főre jutó nominál jövedelemen belül a parasztság *munkából származó jövedelme gyorsabban nőtt*, mint a munkásságé (mintegy 4%-kal), a társadalmi juttatások azonban csak 3%-kal nőttek gyorsabban a parasztságnál; b) a parasztságnál a társadalmi juttatások aránya a nominál jövedelemen belül jóval kisebb, 14%, a munkásokénál pedig 23%. c) A tárgyalt időszakban *nem növekedett a jövedelemen belül a juttatás aránya a keresetekhez viszonyítva*. (1969-ben is 86:14 volt, mint 1967-ben). d) A fentieknek megfelelően 1969-ben a parasztok munkajövedelme 110%-a volt a munkásokénak, a *juttatási jövedelme pedig csak 65%-a*. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Az életszínvonal növekedésének fontos strukturális kérdése a *munkakeresetek és a juttatások viszonya*. Elvontan vizsgálva azonos összjövedelem, függetlenül annak belső arányaitól, azonos életszínvonalat biztosít. A valóságban azonban ez nem így van, mert egyfelől az ingyenes juttatások kielégítenek olyan szükségleteket, amelyeket az egyén (a család), még viszonylag nagy pénzjövedelem mellett is hátrább rangsorol. A művelődési,

*A mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmek
szerkezete jogcímek szerint
(folyó áron)*

	1967 százalékos megoszlás	1969
1. Munkabér és pénzrészesedés	37,4	43,2
2. Lakossági szektor áruértékesítése	14,1	14,2
Mezőgazdasági eredetű pénzjövedelem	51,5	57,4
3. Saját termelésből eredő fogyasztás	48,5	42,6
Összesen	100,—	100,—

Forrás: A lakosság jövedelme és fogyasztása 1968—1969. KSH. 1970.

egészségügyi, szociális juttatásokra gondolunk. Ezek viszonylag kisebb arányával is magyarázható a parasztság (és bizonyos értelemben a falu) viszonylag visszamaradt általános és szakmai műveltségi színvonala. Ugyanakkor az a paradox helyzet áll elő, hogy a társadalmi juttatások alacsonyabb volta kikényszeríti a munka szerinti jövedelmek magasabb színvonalát (arányát), amelyet viszont nem az említett szükségletek magasabb szintű kielégítésére használnak fel.

Másfelől a társadalmi juttatások biztosítják a munka szerinti elosztás érvényesülését. Ugyanis, ha alacsony a társadalmi juttatások szintje, akkor a nagyobb munkateljesítményű családokban, ha több eltartott jut egy keresőre, akkor a nagyobb munkajövedelem nem érezteti hatását a család jövedelmére.

Végül nyilvánvaló az, hogy a mezőgazdaságban a munka szerinti jövedelmek nagyobb aránya a termelés és termelékenység emelésének nagyobb ösztönzője. Ez azonban nem indokolja, hogy a társadalmi juttatások arányainak viszonylag alacsony voltát és lassúbb növekedését. Ugyanis olyan társadalmi rétegről van szó, amely a mezőgazdaság történelmi elmaradottsága következtében azoknak a szükségleteknek a kielégítésében van elmaradva, amelyek kielégítésének forrása a társadalmi (közvetett) juttatások. Ha a parasztság társadalmi juttatásai gyorsabban nőnek, mint az összlakosságé, illetve, mint a parasztság munkajövedelmei — a hátrányok behozásának időszakáig — ez nem okozza a termelés gazdasági ösztönzésének alászását a következők miatt:

a) Amennyiben *megfelelő jövedelemtöbblet* áll rendelkezésre évenként a személyes jövedelmek növelésére, és ez a több és jobb munkára ösztönzés céljainak megfelelően van elosztva, akkor a gazdasági ösztönzés megvalósulhat függetlenül a keresetek és juttatások növekedési ütemétől. b) A következő tervidőszakban a *mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma csökken*, a foglalkoztatottak aránya a nem munkaképesekhez képest csökken, ez önmagában is biztosítja az egy főre jutó munkadíjalap (részesedési alap) növelését. c) A termelési folyamatban *működő paraszti munkaerő* munka-

*A főbb népességcsoportok 1 főre jutó jövedelmének
szerkezete a jövedelem források szerint
(folyó áron Ft)*

Népesség- csoportok	Munkából és egyéb forrásból szár- mazó jövedelmek			Társadalmi juttatások						Összesen			Összes jövedelem		
	1967	1969	Index 1967= 100	1967	1969	Index 1967= 100	1967	1969	Index 1967= 100	1967	1969	Index 1967= 100	1967	1969	Index 1967= 100
Munkások	12353	13900	112	1432	1700	119	2013	2291	114	3445	3991	116	15798	17891	113
Parasztok	13246	15335	116	715	905	127	1455	1672	115	2170	2577	119	15416	17912	116
<i>Százalékos megoszlás</i>															
Munkások	78	77		9	10		13	13		22	23		100	100	
Parasztok	86	86		5	5		9	9		14	14		100	100	
<i>Munkások = 100</i>															
Parasztok	107	110		49	53			73		63	65		98	101	

Forrás: A lakosság jövedelme és fogyasztása 1968—1969. KSH. 1970.

*A főbb népességcsoportok jövedelmének szerkezete a rendelkezés jellege szerint
(folyó áron)*

Népességcsoport	Személyes jövedelem						Összesen	Összesen	Természetbeni-társ. juttatás				Összes jövedelem				
	pénzbeni		természetbeni		1967=100 %	1967			1969	1967		1969		1967=100 %	1967	1969	
	1967	1969	1967	1969						1967	1969	1967	1969				
Munkások	12544	14398	115	1241	1202	97	13785	15600	113	2013	2291	114	15798	113	17891	113	
Parasztok	9063	11352	125	4898	4888	99	13961	16240	116	1455	1672	115	15416	116	17912	116	

Százalékos megoszlás

Munkások	79	80	8	7	87	87	13	13	100	100
Parasztok	59	64	32	27	91	91	9	9	100	100

A munkások = 100

Munkások	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Parasztok	72	78	395	406	101	104	72	73	98	100

Forrás: A lakosság jövedelme és fogyasztása 1968—1969-ben. KSH. 1970.

díja gyorsabban nőhet, mint a ráeső társadalmi juttatások, mivel a pénzbeli társadalmi juttatások jelentős része, pl. a nyugdíj, a gyermekneveléssel összefüggő juttatások egy része, az ösztöndíj, stb. nem a közvetlen termelők jövedelmei, hanem a családi jövedelmek. Ezért a társadalmi juttatások nagyságánál különbséget kell tenni a paraszti család 1 főre eső, a termelő dolgozóra a családi jövedelemből jutó és a termelő dolgozóra közvetlen jutó ingyenes társadalmi juttatások között. A paraszti jövedelmek szerkezetére a rendelkezés jellege szerint a következők a jellemzők: a) A paraszti jövedelmeken belül a *személyi jövedelem 1967—69 között 16⁰/₀-kal nőtt*, a természetbeni juttatások 15⁰/₀-kal. A személyes jövedelmen belül a pénzbeli jövedelem 25⁰/₀, a természetbeni jövedelem pedig 1⁰/₀-kal csökkent. Így nem változott meg 1967—69 között a személyi jövedelem és a természetbeni juttatás aránya (91:9), de megváltozott a személyi jövedelmen belül a pénzbeli és a természetbeni aránya 59:32-ről 64:27-re nőtt. A természetbeni társadalmi juttatásokban mutatkozó különbségek nem csökkentek. c) Így a paraszti pénzbeli személyes jövedelmek a munkásokénak 1969-ben 78⁰/₀-át teszik ki, a természetbeni személyes jövedelem pedig mintegy 4-szerese a munkásokénak. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

A *tsz-tagok* — az osztályismérvek szerinti parasztság — jövedelmi struktúrájában a következő változások történtek: a) A *tsz-tagok személyi jövedelmében csökkent a vagyon szerinti jövedelmek földjáradék szerepe*. 1966—1970 között 10⁰/₀-kal csökkent a járadék abszolút összege, a tagok részesedésében való aránya pedig 6,6⁰/₀-ról 4,5⁰/₀-ra csökkent. b) A termelősövetkezeti családok jövedelmében *megnőtt a közös gazdaságból eredő rész* a háztáji gazdaságból eredő rész rovására. 1966-ban a jövedelmek 50,5⁰/₀-a, 1969-ben 43,0⁰/₀-a származott a közös gazdaságból.³

Ezek után a következő kérdéseket kell megválaszolniunk: *Egyrészt* mi a forrása a paraszti jövedelmek gyors növekedésének, más ágazatok jövedelmének „átcsoportosítása”, vagy a mezőgazdaságban végzett hatékonyabb munka? *Másrészt* mivel a reáljövedelem az életszínvonal fő mutatója, azonos-e a két népességcsoport életszínvonala is? *Végül* a jövedelmek ilyen „aránytalan” növekedési üteme a két népességcsoport között az utóbbi években nem sérti-e a *munka szerinti elosztás törvényét*? A politikai-ideológiai munka szempontjából is fontos annak vizsgálata, hogy a parasztság jövedelmi viszonyainak javulása mennyiben saját munka tevékenységének eredménye, ill. mennyiben mezőgazdaságon kívüli tényezők hatására következett be. A kérdésre válaszolva megállapíthatjuk, hogy a paraszti reáljövedelmek növekedésének fő oka a parasztság több és hatékonyabb munkája, de szerepet játszott a szocialista állam gazdasági támogatása és a mezőgazdasági termelők árszínvonal emelkedése is.

A paraszti életszínvonal emelkedésének tényezői a következők: a) A termelősövetkezeti gazdasági önállóság növekedése (visszaállítás) az utóbbi években sokakban azt a véleményt alakította ki, hogy a szövetkezetek bruttó jövedelem megosztása során túlzottan előnyben részesítik a személyes jövedelmeket a felhalmozással szemben. Ez nem következett be, a *felhalmozás aránya növekedett a személyes jövedelmekhez képest*, az életszínvonal nem a „jövő fogyasztása”, a felhalmozás rovására nőtt. A felosztható szövetkezeti bruttó jövedelemnek a fejlesztési alap (felhalmozás) 1966-

ban 22⁰/₀-a, 1969-ben 25⁰/₀-a, 1970-ben 27⁰/₀-a volt. A bruttó jövedelmen belül a munkadíjalap és a fejlesztési alap megoszlása pedig 1966-ban 77:23, 1969-ben 74:26, 1970-ben 76:24 volt.⁴ A termelőszövetkezetek tiszta vagyona 1966—1970 között mintegy 87⁰/₀-kal nőtt.

b) Növekedett a III. ötéves terv időszakában a *mezőgazdaság* termelése, az árutermelése és az eleven munka termelékenysége. A mezőgazdasági termékek bruttó értéke 1966—70 között 1961—65-höz viszonyítva 15,6⁰/₀-kal nőtt. (1966—1969 között 12⁰/₀-kal növekedett.) A mezőgazdasági termékek nettó termelési értéke mintegy 8⁰/₀-kal nőtt ugyanebben az időszakban. (1966—1969 között 13⁰/₀-kal.) A mezőgazdaság termelőszövetkezeti szektorának közös gazdaságaiban a *bruttó termelés* 1966—1969 között 18⁰/₀-kal nőtt. 1961—65-höz képest 1966—70. évek átlagában 26⁰/₀-kal nőtt. A *nettó termelés* pedig ugyanebben az időszakban mintegy 9⁰/₀-kal emelkedett. (1966—1969 között pedig 21⁰/₀-kal.)

Az eleven munka termelékenysége a mezőgazdaságban 1965—1970 között 2,4⁰/₀-kal nőtt évente. Ez, igaz kisebb ütemű termelésnövekedés, mint az iparban, de a nemzeti jövedelem növekedése a mezőgazdaságban, 141⁰/₀-ban a termelékenység növekedéséből származott, mivel a létszám évente 0,7⁰/₀-kal csökkent. A mezőgazdasági tsz-ekben az egy munkaóra jutó *bruttó termelési érték* 1966—1970 között 25 Ft-ról 28 Ft-ra, 12⁰/₀-kal növekedett (1969-ben 29 Ft, 16⁰/₀-kal magasabb).

c) A paraszti jövedelmek növekedésének forrása volt a *kiegészítő tevékenység növekedése és ezzel a tsz termelési struktúrájának változása*. 1968—1970 között a termelőszövetkezetek kiegészítő⁵, pontosabban alaptevékenységen kívüli árbevétele 60⁰/₀-kal növekedett. Az árbevételben belüli aránya 13⁰/₀-ról 18⁰/₀-ra növekedett. A tevékenységi kör bővülése nagyobb foglalkoztatottságot, így nagyobb bruttó jövedelmet biztosított.

d) A paraszti jövedelmek növekedésében szerepet játszott az, hogy a jövedelem növekedése mellett növekedett a *felhasznált munkamennyiség is*. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban a ledolgozott munkaidő 1966—1970 között 10⁰/₀-kal nőtt. (1966—69 között 15⁰/₀-kal.) Az egy tsz-tagra jutó munkanap (10 órás) 14⁰/₀-kal nőtt. Míg az állami iparban 1967—1970 között a foglalkoztatottak átlagos havi munkaideje 175 órától 164 órára csökkent, a tsz-tagoknál a havi munkaidő 166 órától 188 órára nőtt. Így 1970-ben az egy dolgozó tag 15⁰/₀-kal több havi munkaidőt teljesített, mint az ipari munkás.

A mezőgazdaságban tehát egységnyi munkára kisebb munkadíj jut, illetve ugyanolyan személyes jövedelem mögött nagyobb munkaerőkifejtés van.

e) A jövedelem növekedés volt a *felvásárlási árak növekedése is*. A mezőgazdasági termelői értékesítési árak indexe (1966=100) 1970-ben 117⁰/₀ volt. Ennek a személyes jövedelmekre való kedvező hatását lerontotta a mezőgazdaság által felhasznált ipari termelőeszköz árak növekedése és a parasztság fogyasztói árindexének 1,6⁰/₀-os emelkedése.⁶

4. Mezőgazdasági adatok. 2—3. 1971. KSH. 1971.

5. Statisztikailag régebbi csoportosítás szerint ide tartozik: az ipari és építőipari tevékenység, kereskedelmi árás, közlekedési tevékenység stb.

6. Itt említjük meg, hogy az üzemviteli állami támogatásnak az a része, amely árkiegészítés, vagy jövedelemkiegészítés, szintén forrása volt a személyes jövedelmek növekedésének.

E tények alapján nem túlozunk, ha megállapítjuk, hogy a III. ötéves terv a parasztság életszínvonalának alakulásában döntő változást hozott, mert az életszínvonal legfontosabb jellemzőjét, a reáljövedelmet tekintve a parasztság elérte a munkásosztály jövedelemszintjét. *S mondhatjuk, hogy ez a parasztságot érintő harmadik nagy vívmánya a szocializmus építésének, a földreform és a mezőgazdaság szocialista átalakítása után.*

Vajon az, hogy a parasztság reáljövedelme megfelel a munkásokénak azt jelenti-e, hogy a két népességcsoport életszínvonala is közel azonos? Már az előzőekben is utaltunk arra, hogy a parasztság életszínvonala több területen elmarad a munkásokétól. Mivel magyarázzuk ezt? Az életszínvonal komplex fogalom, amely magában foglalja a jövedelem termelés, elosztás és felhasználás mozzanatait egyaránt. Továbbá az életszínvonal nem csupán a jólétnek egy bizonyos szintje, amelyet az anyagi javak és különböző szolgáltatások mennyisége, minősége, struktúrája és választéka határoz meg, hanem ezen kívül magában foglalja a jólét biztosításának bizonyos „környezetét” is, azt, hogy a jólétet milyen természeti és társadalmi körülmények között érik el, *mennyi munkaráfordítással, milyen munkafeltételek között, és milyen az életszínvonal biztonsága.* Ezt figyelembe véve a parasztság élet-nívója a következő területeken marad el a munkásokétól: a) A jövedelem felhasználásban, a *fogyasztási struktúrájában.* Hiszen a parasztság fogyasztásában nagyarányú az élelmiszerfogyasztás és a lakásépítkezési kiadás. 1969-ben a parasztság élelmiszerkiadásai 11%-kal, építkezési kiadásai 36%-kal nagyobbak, mint a munkásoké. Viszont jóval kisebb a fogyasztásában a súlya az iparcikkeknek, a szolgáltatásoknak. 1969-ben az iparcikk-fogyasztás 89%-a (a tartós fogyasztási cikk vásárlás 68%-a), a szolgáltatások 56%-a a munkásoké. A parasztság fogyasztásában tehát az anyagi javak és az ingatlan javak még mindig jelentősebb szerepet játszanak, és háttérbe szorulnak az ember sokoldalú fizikai-szellemi fejlődéséhez nélkülözhetetlen szolgáltatások. A parasztság reáljövedelmében hiába van nagyobb arány a munkajövedelmeknek, ennek elköltésekor ezt nem csoportosítja át *szubjektív és objektív okokból, magasabb fogyasztási struktúrát kifejező termékek és szolgáltatások vásárlására.* (Pl. a kommunális szolgáltatások alacsony szintje.)

b) A parasztság személyes jövedelmének keletkezését tekintve egyrészt megállapíthatjuk, hogy viszonylag kisebb az *aránya a pénzbeli és az ingyenes juttatásoknak,* ez szintén akadálya a nagyobb általános és szakmai műveltség megszerzésének. Másrészt az osztályismérvek alapján vett *termelőszövetkezeti parasztság átlagos jövedelmei kisebbek,* mint az állami iparban dolgozóké. Harmadszor a parasztság jövedelmében a pénzjövedelmek kisebb aránya szintén kedvezőtlenebb helyzetet teremt a parasztság számára.

c) A jövedelmek bizonytalansága is nagyobb a paraszti jövedelmeknél.

d) A mezőgazdasági technika-technológia mai szintjén — és a növénytermelésben még hosszú ideig — *a paraszti munka munkahelyi körülményei, feltételei rosszabbak.* Másrészt az *egységnyi munkajövedelem mögött nagyobb munkaráfordítás áll.* A munka nagyobb nehézsége a mezőgazdaságban a munka szerinti elosztás elve szerint úgy minősül, mint a több, vagy jobb munka, ezért nagyobb a jövedelemigénye is.

Elvértve még napjainkban is találkozunk olyan nézetekkel, amelyek nem tartják indokoltnak a paraszti személyes jövedelmek ilyen mértékű és gyorsabb növelését. Ezt a következőkkel indokolják: a személyes jövedelmek mindig függvényei a munka termelékenységének, s míg a munka termelé-

kenysége alacsonyabb a mezőgazdaságban, mint az iparban, addig ennek is alacsonyabbnak kell lennie. A gyors jövedelem növelés tudatosan visszatartja a mezőgazdasági munkaerőt, noha a fejlett országokhoz képest a mezőgazdasági keresők száma nálunk még mindig magas. A mezőgazdasági keresők, főleg a fiatalok „átcsoportosulása” más népgazdasági ágakba nem alapvetően a reálkeresetek viszonylag alacsonyabb volta miatt történik, hanem a rosszabb munkakörülmények (munkafeltételek) és az alacsonyabb közvetett juttatások miatt. E szerint tehát a paraszti reáljövedelem (vagy a tsz munkajövedelem) növekedése elszakad a munka szerinti elosztás szocialista törvényétől.

Kétségtelen, hogy a parasztság, vagy a tsz-tagok munkajövedelmei az elmúlt időszakban gyorsabban növekedtek, mint a mezőgazdasági munka termelékenysége. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a munka szerinti elosztás alapvetően sérelmet szenvedne a mezőgazdaságban. Először is a munka termelékenysége, ha alacsonyabb is a mezőgazdaságban, mint az iparban, de nem a statisztikák által kimutatott mértékben. Hiszen a termelékenységi mutatók számításánál használt *mezőgazdasági árak a bázis években is alatta voltak* a társadalmi ráfordításoknak. Másodszor a munka termelékenysége a közvetlen termelő munkájának minőségén és szakképzettségén kívül a termelőtől független tényezőktől is függ, a munka technikai felszereltségétől, a termelőeszközök saját jövedelemből való megszerzési lehetőségétől. Harmadszor a mezőgazdasági munka ma még alacsonyabb szakképzettségét kompenzálja a munka nagyobb nehézsége, a kedvezőtlenebb munkakörülmények. Negyedszer a munkaerő mezőgazdaságban tartásának legalább olyan eszköze a jövedelemszint, mint a munkakörülmények. S ha a mezőgazdaság technikai-technológiai ellátottságát nem tudjuk még olyan szinten biztosítani, hogy csökkentjük a mezőgazdasági népességet, akkor erre a jövedelmi ösztönzést is fel kell használni. S végül kimutattuk azt is, hogy nem volt túl gyors a tsz-tagok jövedelem növekedése, hiszen egységnyi munkára jutó átlagkeresetek még — a gyors növekedés ellenére is — kisebbek, mint az állami szektorban. A szocializmus vívmányának tekintjük azt, hogy a *jövedelemparitást* a munkás-paraszt jövedelmekben, egy bizonyos területen, ti. az egy főre jutó összes reáljövedelemben biztosítani tudjuk. Több fejlett európai tőkés ország „törvénybe” iktatta a paraszti-munkás jövedelemparitást, ezt azonban nem tudták megvalósítani. Bár több fejlett tőkés országban a mezőgazdasági munkásjövedelmek gyorsabban nőnek az ipari munkásokénál. A „parasztság” jövedelme azonban ennek ellenére mindinkább elmarad a munkásokétól, annak következtében, hogy a tulajdonos-termelő parasztok jövedelme stagnál, vagy csökken.

A fentiekből az is következik, hogy a következő időszakban — mint azt az MSZMP X. kongresszusa is elhatározta — a) a paraszti és munkás össz reáljövedelmek növekedési üteme azonos lesz; b) a tsz-parasztság átlagos havi pénzjövedelmét gyorsabb ütemben indokolt növelni; c) a parasztság jövedelmi struktúráján belül egy bizonyos ideig a társadalmi (főleg) ingyenes juttatások gyorsabb növelésére kell törekedni.

II. A PARASZTI JÖVEDELMEK DIFFERENCIÁLÓDÁSA ÉS OKAI

A jövedelmek differenciálódásának mértéke

A paraszti (és kettős jövedelmű) népességcsoport jövedelmének mozgására 1966—69 között az volt a jellemző, hogy a közepesnél alacsonyabb jövedelműek közül sokan elérték a közepes jövedelműeket. A munkások (szellemiek) közül a közepes vagyonúaknál magasabb jövedelműek aránya növekedett inkább. Az összszakosság jövedelemszóródására az volt a jellemző, hogy 1965—70 között a három alsó jövedelmi kategóriába tartozók aránya 57,8⁰/₀-ról 27,5⁰/₀-ra csökkent. A három felső kategóriába tartozók aránya pedig 9,3⁰/₀-ról 30,7⁰/₀-ra nőtt. A középső jövedelmi kategóriákba tartozóké pedig 32,9⁰/₀-ról 42,1⁰/₀-ra nőtt. A fenti adatok arra mutatnak, hogy a lakosság jövedelmének differenciálódása csökkent, de ezen belül nagyobb volt a szóródás csökkenése a paraszti jövedelmeknél.⁷

Az egy főre jutó paraszti jövedelmek szóródása kisebb volt, egyfelől, mert a paraszti háztartásokban a kereső-eltartott arányának nincs olyan differenciáló hatása, mint a munkás háztartásokban. Mivel az eltartottak is „dolgoznak”, s ha nagyobb a család, általában nagyobb a háztáji (kiegészítő) jövedelem. Másrészt kedvezőbb az eltartottak-keresők aránya. Erre utal az is, hogy míg a munkás háztartások átlagos taglétszáma 1970-ben 3,25, addig a paraszti háztartásoké 2,67. Ugyanakkor a munkajövedelmek nagyobb aránya a társadalmi juttatásokhoz képest az 1 főre eső jövedelmek differenciálódása irányába hat.

A jövedelem-differenciákat vizsgálhatjuk a munkásokra és a tsz parasztoakra (keresőkre) jutó munka szerinti jövedelmek alapján is. Az állami ipar munkásai legtöbbet kereső 10⁰/₀-a és legkevesebbet kereső 10⁰/₀-a munkabérének relatív különbsége mintegy 3-szoros, az abszolút különbség mintegy 2400 Ft.⁸ A mezőgazdasági termelészövetkezetekben dolgozó tagok közül a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába (havi 500 Ft, vagy kevesebb) tartozik mintegy 21⁰/₀, a legmagasabb jövedelmi kategóriába (2916 Ft, vagy ennél magasabb jövedelmi kategóriába) 9⁰/₀ tartozik. Tehát a relatív jövedelem-differencia az összes tsz-tagokat figyelembe véve mintegy 6-szoros.⁹ A relatív jövedelem-differenciák a tsz-tagok között azért nagyobbak, mert a legalacsonyabb jövedelmek alacsonyabbak, illetve viszonylag nagy az ide eső tsz-tagok száma.

A tsz-tagok nagyobb relatív jövedelem-differenciáinak több oka van. Egyrészt a tulajdoni elkülönültség erőteljesebb volta miatt a személyes jövedelmek jobban függenek a tsz burttó jövedelmétől, s a bruttó jövedelmek a tsz-ek között szintén nagyobb mértékben differenciáltak. Másrészt a tsz-en belül a munkadíjalap képzésének kevésbé egységes és szabályozott volta miatt. S végül a havi átlagos teljesített munkamennyiség különbözősége miatt.

A III. ötéves tervben a tsz-tagok munka utáni jövedelem-differenciái csökkentek, a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába tartozók aránya 1966—1970 között 32⁰/₀-ról 22⁰/₀-ra csökkent, a legmagasabb jövedelműek aránya

7. Termelés, foglalkoztatottság, a lakosság jövedelmei és fogyasztása. KSH. 1971.

8. Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszámösszetétele, munkakörülményei és béarányai. KSH. 1971.

9. A valóságos jövedelem-differenciák valamelyest kisebbek, mivel a nyugdíjas tsz-tagok is szerepelnek az adatokban.

pedig 18⁰/₀-ról 26⁰/₀-ra nőtt. (A középső jövedelmi kategóriákba tartozók aránya alig változott, 50⁰/₀-ról 48⁰/₀-ra csökkent.) A tsz-tagok közötti jövedelem-differenciák csökkenése országosan nem jelenti azt, hogy a különböző tsz-ekben dolgozók átlagos jövedelem-differenciái is csökkentek.¹⁰

Ha a munka utáni jövedelmek alapján csoportosítjuk a tsz-eket, akkor a jövedelem-differenciák a következő képet mutatják: 1970-ben az egy dolgozó tagra (nyugdíjasok nélkül) jutó havi átlagkereset a legalacsonyabb jövedelmi kategóriában (a tsz-tagok 8.15⁰/₀-a tartozik ide) 1055 Ft, a legmagasabb jövedelmi kategóriában (a tagok 8,68⁰/₀-a tartozik ide) 2875 Ft.¹¹ Ilyen csoportosításban a relatív (százalékos) különbség csak mintegy háromszoros, hasonló a munkásokéhoz. Az abszolút (értékbeni) különbség kb. 1800 Ft, ami kisebb, mint a munkásoké. A jövedelem-differenciákat elemezve arra a következtetésre jutunk, hogy ha az egész tsz-tagságot vizsgáljuk, összehasonlítva a munkásokztállyal, akkor a tsz-tagok relatív és abszolút jövedelem-differenciái nagyobbak, de kisebb mértékben nagyobbak az abszolút jövedelem-differenciák. Ha a munka utáni jövedelem szempontjából csoportosított tsz-ek tagjainak átlagjövedelmét nézzük, akkor a relatív és az abszolút eltérések is kisebbek.

7. SZ. TÁBLÁZAT

A munka utáni jövedelmek differenciái a tsz-ekben 1970-ben

Munka utáni jövedelem									
	Tsz-ek száma	1 foglalkoztatott tagra jutó részesed.	Össz. = 100	1 munkanapra jutó részesed. és alk. bér.	Össz. = 100	1 tagra jutó évi átlagkereset	Össz. = 100	1 család háztáji termék értékesítése	Össz. = 100
10 000 v. kevesebb	3	7 792	32	43	47	11 719	53	1191	45
10 001—15 000	186	14 460	58	62	68	12 803	57	1993	76
15 001—20 000	723	19 680	80	77	85	17 393	78	2921	111
20 001—25 000	817	24 931	101	90	100	22 364	101	2777	106
25 001—30 000	471	30 340	123	104	114	27 502	124	2322	89
30 001—35 000	162	36 842	149	120	131	33 400	151	2237	85
35 000 több	79	42 093	174	126	138	38 038	173	1268	48
Összesen	2441	24 721		91		22 160		2620	

10. Az összes tsz-tagság jövedelem-differenciáinál szerepelnek a nyugdíjas tagok is, de ezek aránya mintegy 13⁰/₀, így ez az alapvető tendenciákat nem változtatja meg.

11. Számítás a Mezőgazdasági Adatok. 1971.

A termelőszövetkezetek között meglevő munka szerinti jövedelemdifferenciák mellett a termelőszövetkezeteken *belüli* jövedelemdifferenciák vizsgálata különösen indokolt. A *szövetkezeteken belüli* jövedelemdifferenciák igen sokrétűek, egyrészt a munkafeladatok különbözőségéből (a különböző szakmájú, képzettségű) adódó eltérések a dolgozók jövedelmeiben, másrészt a munkafeladat teljesítésének szintjéből adódó eltérések, s a tsz-tagok és alkalmazottak közötti különbségek stb.

A termelőszövetkezetek között a munka jövedelemdifferenciák jelentősek (lásd a 7. sz. táblázatot). 1970-ben egy dolgozó tag évi átlagkeresete a legalacsonyabb jövedelmi kategóriában 53%-a volt az országosnak és 31%-a a legnagyobb munkajövedelmeknek. A legmagasabb jövedelmi kategóriájú tsz-tagok jövedelme 73%-kal magasabb az országos átlagnál és 225%-kal magasabb a legalacsonyabb jövedelmeknél. A munka jövedelemdifferenciák a tsz-ek között különösen akkor tűnnek nagynak, ha figyelembe vesszük, hogy a tsz-tagok szakmai-képzettségi összetétele sokkal egységesebb, nagyrészt azonos fizikai munka. A tsz-tagok jövedelme közel azonos egyéni munkateljesítmények mellett szóródik, míg az iparban a szakmunkás, betanított és segédmunkás különböző egyéni munkateljesítményének megfelelően. Ennek oka, hogy egyrészt a tsz-ek közötti jövedelmi különbségeknek nagyobb a hatása a tsz-tagok munka szerinti jövedelmére, másrészt az, hogy azonos bruttó jövedelem mellett azonos munkateljesítmény díja különböző lehet attól függően, hogy hogyan osztják szét a bruttó jövedelmet $v + m$ -re.

A termelőszövetkezeteken *belüli* jövedelemdifferenciáknak napjainkban igen sok érdeklődést kiváltó formája a *tsz-tag és alkalmazottak* jövedelemaránya. Ezen kívül a tsz-tagok és az alkalmazottak számarányának alakulása.

Az alkalmazottak aránya a III. ötéves tervben a tsz-tagokhoz viszonyítva 14%-ról 19%-ra nőtt, mivel a tsz-tagok száma 7%-kal csökkent, az alkalmazottaké pedig 26%-kal nőtt. Amennyiben a fejlődési tendenciák a IV. ötéves tervben is hasonlóak lesznek, az alkalmazotti létszám a tervidőszak végén 35–40% körül lesz. E folyamat ellen hat a tsz-ek ipari kiegészítő tevékenységének bizonyos korlátozása, a tsz-tagok növekvő társadalmi-juttatás ellátottsága. Más oldalról e folyamat erősíti az újabban alaptevékenységbe sorolt területek alkalmazott igénye, az alkalmazottak nagyobb jövedelembiztonsága, a tsz-tagok társadalmi juttatásának alacsonyabb színvonala.

Az alkalmazotti létszám növekedése azért is figyelmet érdemel, mert a létszámnövekedés 23%-a az ifjúságból (háztartásból), 53%-a más népgazdasági ágazatból történik. A munkakategória változás, a mozgás az alkalmazottak és tsz-tagság között jelentéktelen. Az alkalmazotti létszámcsökkenés 1970-ben 25%-ban volt csak munkakategória változás, ezeknek is nagy része nem szövetkezeti tag lett. A fenti tényekből bizonyos konzekvenciák adódnak a tsz-tulajdon társadalmi-gazdasági lényegére, valamint a tsz-ek gazdálkodási mechanizmusára (vezetés-irányítás mechanizmusára) vonatkozóan.

Az állandó alkalmazottak egy munkanapra jutó jövedelme 1970-ben 104 Ft, a tsz-tagoké 89 Ft, tehát 12%-kal magasabb. Az alkalmazottak a magasabb munkadíjhoz, alacsonyabb évi munkanap teljesítéssel jutottak. (A tsz-tagok évi 225, az állandó alkalmazottak 197 munkanapot teljesítettek.) Ezen kívül az alkalmazottaknak a társadalmi juttatások szintje is magasabb. Az

alkalmazottak a *tsz-ek munkadíjalapjából így jóval nagyobb arányban részesednek*, mint az össz munkaráfordításból. Az alkalmazottak 19⁰/₀-át teszik ki a tsz-tagságnak, de jövedelmük a tsz-tagok munkadíjainak 30⁰/₀-át teszik ki.

Ha a tsz-ből származó munka utáni jövedelmek különbségei — mint ezt láttuk — nem is nagyok, jóval nagyobbak az évi átlagkeresetek differenciái. A tsz-tagok évi átlagkeresete 1970-ben 22 404 Ft, az alkalmazottaké 40 417 Ft, tehát mintegy 80⁰/₀-kal magasabb. (Az adatok azért térnek el, mert az alkalmazottak egyéb forrásból is jövedelemhez jutnak, pl. külön állami támogatás.) Ha nem is a tsz-ből származó jövedelem miatt, mégis az életszínvonalban és életmódban nagy különbségek vannak a két réteg között. Érdekes az is, hogy az alkalmazotti jövedelmek nem mutatnak szoros összefüggést az 1. kat. h.-ra jutó termelési értékkel. A legelső kategóriában 50 ezer Ft, a legmagasabban 32 ezer Ft volt az alkalmazottak átlagkeresete 1970-ben. Nincs szoros kapcsolat a földminőség és az alkalmazotti jövedelmek között sem. Az alaptevékenységen kívüli tevékenység sem befolyásolja egyértelműen az alkalmazottak átlagkeresetét, hiszen a legnagyobb ilyen tevékenységet folytató csoportban 32 ezer Ft az alkalmazottak évi jövedelme. Befolyásolja viszont a kiegészítő tevékenység aránya az alkalmazottak arányát az összfoglalkoztatottakon belül. Ahol a legalacsonyabb a kiegészítő tevékenység aránya, ott az alkalmazottak aránya 5⁰/₀, az országos átlag pedig kb. 17⁰/₀.

Az alkalmazottak és tsz-tagok között a feszültség egyrészt nem a *tsz-ből származó személyes jövedelmek* miatt van, hanem inkább az évi átlagkeresetek különbsége miatt van. Másrészt a jövedelemdifferenciáknál is nagyobb szerepet játszanak a két réteg viszonyában az alkalmazottiak nagyobb jövedelembiztonsága és a magasabb társadalmi juttatások. Harmadrészt nem annyira a jövedelemeltérések, hanem inkább az alkalmazotti létszámnövekedés az elgondolkoztató.

A fentiek természetesen nem szolgálhatnak érvül az alkalmazott-ellenességre a tsz-ekben, mert az alkalmazottak munkája termelékenyebb, biztosítják olyan tevékenységi körök bevezetését, amelyek az egész tsz-tagság foglalkoztatását növelik, a szakképzettségük is magasabb. Ebből az következik: 1) hogy az alkalmazotti kérdés azokban a gazdaságokban jelent problémát, amelyekben *nagy a kiegészítő tevékenység aránya*. (Itt a nem távoli jövőben eléri a foglalkoztatottak 50⁰/₀-át.) 2.) Az alkalmazotti *átlagos keresetek* nagy eltérése jelentős *jövedelmi feszültséget okoz*. 3.) Az alkalmazotti keresetek *kevésbé függenek a tsz-jövedelmektől*. Ez sérti a konkretizált munka szerinti elosztás elvét.

Vajon az alkalmazotti létszám növekedése, vagy már jelenleg is nagy aránya egyes szövetkezetekben érinti-e a tsz-ek társadalmi-gazdasági jellegét? *Először* ez a tulajdon szövetkezeti csoport jellegét nem változtatja meg. Az alkalmazottak számának növekedése nem teszi a tsz-tulajdont állami tulajdonná. A szövetkezeti tulajdonnak az a sajátossága, hogy a tulajdoni elkülönültségnek elsőbbsége van a társadalmi elcsajátítással szemben, hogy az egyik szövetkezet kollektívája még közvetve, az államon keresztül sem tulajdonosa más termelőszövetkezet vagyonának, akkor is fennmarad, ha az alkalmazottak száma megnő. Az alkalmazotti munkaerő mozgása legalább annyira „szabad”, mint az állami vállalatok munkásaié, nincs meg a tsz-taghoz hasonló tulajdoni kötöttsége. *Másodszor* az is világos, hogy a tsz-alkalmazottak munkaviszonyuk tartama alatt közvetlenebbül „tulajdonosai” a

tsz-nek, mint az állami vállalatoknak. Ha nincs is meg az alkalmazottaknál az elsajátítás mozzanatai közül a rendelkezés mozzanata, de megvan bizonyos mértékig a gazdálkodási, illetve a használati mozzanat. Ezért indokolt az alkalmazottak jövedelme a tsz jövedelme között szorosabb kapcsolat teremtetése. (Magától értetődően különbséget kell tenni a mezőgazdasági alaptevékenységben, valamint a kiegészítő tevékenységben dolgozó alkalmazottak között.) *Harmadszor*, azokban az ipari-mezőgazdasági szövetkezetekben, amelyekben nagy az állandó alkalmazottak száma, érdemes lenne gondolkodni arról, hogy a szövetkezeti öngazgatás rendszerébe ők is bekapcsolódjanak. Annál inkább, mert néhány szövetkezetben máris találkozunk olyan véleménnyel, hogy a tényleges gazdálkodást (amely tulajdonosi funkció) nagyrészt az alkalmazottak gyakorolják.

A termelőszövetkezetek között a tagok személyes jövedelemdifferentiáinak több oka van. A felhasznált eleven munka mennyisége, szakképzettség; állóalapok nagysága, technikai színvonala, összetétele, kihasználása; a vezetés színvonala; a termelési struktúra stb. A következőkben röviden a földminőség, az alaptevékenységen kívüli tevékenység és a háztáji gazdaság hatásával foglalkozunk. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

Az egy foglalkoztatottra jutó munkanap-felhasználás a különböző szövetkezetekben elég kiegyenlített (234—254 nap között). Ez nem döntő tényezője a munkajövedelmek differenciáinak. Ebből az is következik, hogy a gyengébb tsz-ekben *nem jelent lényeges forrást a jövedelmek nivellálásában a felhasznált eleven munkamennyiség növelése.*

A területegységre jutó termelési érték igen nagy szerepet játszik a jövedelmek differenciálásában. Hatására a legkisebb és legnagyobb jövedelmek 85⁰/₀-kal térnek el.

Az *aranykorona tiszta jövedelemmel* kifejezett földminőség a legalacsonyabb és legnagyobb jövedelmeket 34⁰/₀-kal téríti el. Az is kétségtelen azonban, hogy a földminőség a termelési érték személyes jövedelemre való hatásában is szerepet játszik. Az aranykorona tiszta jövedelem azonban igen jelentősen befolyásolja a tsz-tagok személyes jövedelmek szerinti megoszlását. A legrosszabb földön a tsz-tagok 32⁰/₀-a, a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába, 4⁰/₀-a pedig a legmagasabbba tartozik. (Ezek a számok a legjobb földön 13 és 11⁰/₀.)

Az is meglepő, hogy az aranykorona tiszta jövedelmek nagyságát jól követik az egységnyi területre jutó személyi jövedelmek. Az egy foglalkoztatottra jutó személyes jövedelmek mutatói (1 tagra jutó részesedés, 1 munkanapra jutó részesedési alap stb.) nem követik ilyen mértékben az aranykorona értékeket. (Pl. az 1 dolgozó tagra jutó részesedés a legrosszabb földön 21 780 Ft, az utána következő aranykorona csoportban pedig 21 097 Ft. A 14—16 aranykorona csoportban 27 458, a 18 aranykorona felett pedig 25 609. Az üzemviteli állami támogatás, mivel ennek jövedelemdifferentencia mérséklő hatása van, játszik ebben fő szerepet. Továbbá a jobb földeken nagyobb a személyi jövedelem, mint az országos átlag.

A *kiegészítő tevékenység* az indirekt gazdaságirányítási rendszerben jelentősen hat a tsz-ek személyes jövedelemviszonyaira. Az alaptevékenységen kívüli tevékenység aránya kisebb mértékben differenciálja a személyi jövedelmeket, mint a termelési érték, de nagyobb mértékben, mint a földminőség. Ahol a kiegészítő tevékenység a legnagyobb (aránya 75⁰/₀-nál nagyobb az árbevételben), (40⁰/₀-kal nagyobb a személyi jövedelem. Az alap-

*A termelőszövetkezeti tagok munkajövedelmének differenciálódására ható
tényezők
(1970)*

Megnevezés	Összesen	1 kat. holdra jutó halmozatlan termelési érték			Alaptev. kívüli tev. aránya %		1 kat. holdra jutó kat. tiszta jöved. aranykor.									
		Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb	Legrosszabb=100 átlag legjobb
		1500 Ft kevesebb	3001—4000 között	8000-nél több			5-nél keve- sebb	35,1—45 között	75-nél nagyobb			4-nél kisebb	10,1—12 között	18-nál nagyobb		
A foglalkoztatott (nem nyugdíjas) tagra jutó részesedés	24721	16976	22658	31445	133	185	23672	25069	32105	106	135	21780	25630	25609	118	118
1 munkanapra jutó részesedés és alkalmazotti bér	91	68	82	111	121	163	86	93	119	108	138	80	92	102	115	127
1 tagra (nem nyugdíjas) jutó évi átlagos jövedelme	22160	15429	20071	28581	130	185	20780	22489	29119	108	140	17721	23026	23676	130	134
1 családra jutó háztáji értékesítés és árbevétel	2620	1849	2835	2149	153	117	2339	2410	382	103	16	3340	2396	3187	72	95
1 foglalkoztatottra jutó munkanap	248	237	248	254	105	107	245	246	245	100	100	252	249	234	99	93

tevékenységen kívüli tevékenység¹² aránya a termék értékesítésből származó árbevételben 1966—70 között 13⁰/₀-ról 19⁰/₀-ra nőtt. A bruttó termelési értékéből a gyengébb szövetkezetekben 28⁰/₀-kal, a legjobbakban 56⁰/₀-kal részesedik. A kiegészítő tevékenység nemcsak jövedelem differenciák forrása, hanem a termelési érték szerint rosszabb és jobb tsz-ekben a jövedelem differenciákat csökkenti is, mivel a gyenge termelőszövetkezetekben a kiegészítő tevékenység jövedelmezősége nagyobb, mint az alaptevékenysége. Pl. 1000 Ft állóeszközeire számítva az alaptevékenység, a gyenge termelőszövetkezetben veszteséges (93 Ft — 20 Ft + 27 Ft), kiegészítő tevékenység pedig nyereséges (+470, +508, 515 Ft). Ezen kívül a kiegészítő tevékenység nyereségének a differenciái kisebbek a különböző szövetkezetek között, mint az alaptevékenység nyereségdifferenciái. A kiegészítő tevékenység eszköz-igénye jóval kisebb, mint az alaptevékenysége. A kiegészítő tevékenység területegységre jutó nyeresége 1970-ben 419 Ft, az alaptevékenysége 782 Ft volt. A jövedelem-nivelláló szerepét e tevékenységnek az is mutatja, hogy a rosszabb minőségű földeken nagyobb az aránya (a termelési értékben 1970-ben 39⁰/₀). A kiegészítő tevékenység megnöveli a gyengébb szövetkezetek felhalmozási lehetőségeit, ezért egyik forrása a későbbi személyes jövedelem differenciák csökkentésének.¹³

A kiegészítő tevékenység termelési értékének több mint 50⁰/₀-a az ipari tevékenységből származott 1970-ben. Az ipari (bedolgozó) tevékenység egyrészt nem kis szerepet játszik a termelőszövetkezetek bruttó jövedelmének létrehozásában, másrészt az ipari tevékenység nagyobb arányú, mint az élelmiszeripari tevékenység. Ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy e tevékenység iránt szükséglet mutatkozik a népgazdaságban. Ezt a szükségletet okozza többek között az is, hogy az ipari nagyvállalatok bedolgozó-kooperáló „társai” (a közép- és kisüzemek) a túlzott mértékű koncentráció miatt hiányoznak népgazdaságunkból. Továbbá a termelőszövetkezeti ipari bedolgozás a kisebb eszközigenyek és kisebb termelési volumenek miatt gazdaságosabb is lehet. Az e területen levő visszasságokat (visszaéléseket) korlátozó szabályozások teljes jogosságát és szigorát elismerve, a tsz-ek ipari-bedolgozó tevékenységének fenntartása indokolt.

Milyen szerepe van a háztáji gazdaságnak a családi jövedelmek differenciáiban? Említettük: a) hogy a háztáji gazdaságból eredő jövedelmek aránya csökken a közösből származó jövedelmekhez képest; b) minél magasabb az 1 dolgozó tagra jutó részesedés, annál kisebb a szerepe a háztáji gazdaságnak a családi jövedelemben. (1968-ban 28 ezer Ft feletti tagra eső évi részesedés esetén, a család háztájiból származó jövedelme 23⁰/₀ volt.) 10 ezer forint alatti évi részesedésnél pedig 65⁰/₀. Ezért a háztáji gazdaság nagyobb családi jövedelem differenciákat az alacsony jövedelmű tsz-tagok között okozhat.¹⁴ A családi jövedelem differenciák függenek a családi munkaerők számától is. c) Végül a háztáji gazdaságból eredő jövedelem differenciákat alapvetően az állattenyésztés szabja meg.

12. A statisztikai adatok a mezőgazdasági alaptevékenységet leszűkítve mutatják, mivel pl. a mezőgazdasági termékek feldolgozását kiegészítő tevékenységnek tekintik. 1971-ben a párt- és kormányhatározatok kibővítik az alaptevékenység körét.

13. Mezőgazdasági Adatok 2—3. KSH. 1971.

14. A termelőszövetkezeti közös és háztáji gazdaságok kapcsolata. Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1971.

Hogyan ítéljük meg a mezőgazdaságban a személyes jövedelemdifferenciákat, hogyan gyeztethetők össze a szocialista gazdaság törvényszerűségeivel? A jövedelemdifferencia nem más, mint a *termelési viszonyokban levő gazdasági elkülönültség (egyenlőtlenség) gazdasági formája*. A jövedelemdifferenciák önmagukban se nem jók, se nem rosszak. Mindig szembesíteni kell ezeket a szocialista gazdaság törvényeinek követelményeivel és a szocializmus társadalmi-politikai elveivel. Elméletileg a jövedelemdifferenciáknak olyannak kell lennie: a) amely megfelel az egyéni és társadalmi munka teljesítményeknek; b) tartósan ösztönöz a hatékony és arányos gazdaságfejlesztésre; c) a dolgozók valós politikai, szociális, erkölcsi érdekeit, igazságérzetét nem sérti.

A személyes jövedelemdifferenciák következnek: a) a *munka szerinti elosztás törvényéből és mechanizmusából*. Ezen belül abból, hogy a munka szerinti elosztás maga is tartalmaz egyenlőtlenségeket. A dolgozók képességei, (szellemi-fizikai-szorgalmi képessége) szakmája és képzettsége eltérő, és így más munkafeladatokat láthatnak el. Ezen kívül azonos képességű (azonos munkafeladatokat végző) dolgozók a legkülönbözőbb teljesítményeket nyújthatnak. A munkabérfunkciók a végzett munka arányától különböző méretekben téríthetik el a munkadíjakat. Így a munkaerő kereslete, kínálata, a jövedelmi preferenciák stb. b) A jövedelemdifferenciák másik lényeges oka az *áru gazdaság törvénye az értéktörvény*. Ugyanis a társadalmi érték és egyéni érték eltérése miatt az értéktömeg differenciálja a *vállalati jövedelmeket is*. A szocialista tulajdonnak nem figyelmen kívül hagyható sajátossága a személyes jövedelmeknek a vállalati (szövetkezeti) jövedelmektől való függése, amennyiben a vállalati jövedelmek nem szakadnak el a társadalmi hatékonyságtól. Ez az összefüggés a tsz-szektorban erősebb, mint az állami szektorban. Más szóval a munka- és jövedelemdifferenciák nemcsak a munkás képességei, hanem a gazdaság árutermelői pozíciójától is függenek. Ez nem mond ellent a munka szerinti elosztásnak, hanem ellenkezőleg, konkretizálja az árutermelés viszonyainak megfelelően azt a marxista elvet, „hogy mindenki annyit kap a társadalomtól, amennyit neki ad”. Így összekapcsolódik az egyéni és társadalmi teljesítmény.

A termelőszövetkezetekben a jövőben a személyes jövedelemdifferenciák relatív nagysága nem, de az abszolút nagysága növekszik. Hiszen a jövő személyes jövedelem nagysága egyfelől a *ma felhalmozásától* függ; az álló- és forgóeszközök növekedésétől, összetételétől, színvonalától. Az egy kat. holdra jutó fejlesztési alap 1970-ben a jó szövetkezetekben 1999, a gyenge szövetkezetekben 138 Ft volt. Az egy foglalkoztatottra ezek az adatok 20 079 Ft és 2779 Ft voltak. A közel 13-szoros eltérés a felhalmozásban még ha a relatív különbségek csökkennek is, és ha a felhalmozás hatását nem is engedjük teljes egészében átgyűrűzni a fogyasztásra, a személyi jövedelmek abszolút differenciái növekszenek. Másfelől a nagyobb személyes jövedelmekkel a termelőszövetkezetekben nagyobb jövedelmezőség is jár. 1968-ban 300 tsz adatai alapján az 1 főre jutó átlagos személyes jövedelem 16 000 Ft, a vállalati jövedelmezőség rátája 7,4%, a 22 ezer Ft feletti személyes jöve-

delmi csoportban pedig 25,5⁰/₀.¹⁵ Így a személyes jövedelem és a fejlesztés kommulálódó kölcsönhatása érvényesül.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti szektorban a személyes *differenciák mértéke és ezek szabályozása* napjaink sokat érintett kérdése. A termelőszövetkezetekben a személyes jövedelem differenciák túl nagyok, ha az *össz tsz-tagságra* vizsgáljuk (6-szoros). Nagyok, ha a tsz-eket a *munka utáni jövedelmek szerint* csoportosítjuk (5,4-szeres). Ha a *termelési érték* szerint csoportosítjuk a tsz-eket, akkor a jövedelem differenciák kisebbek (0,85-szeresek). Ha a munkajövedelmek alapján csoportosítjuk a tsz-eket, más a differenciáltság mértéke akkor, ha az egy tagra jutó *részesedést* nézzük, vagy ha az egy tagra jutó *évi átlagos keresetet*. (Az előbbi differencia 5,4, az utóbbi 3,2-szeres.) Ebből az következik egyrészt, hogy nagyon csínján kell bánnunk a *jövedelem differenciák megítélésével és szabályozásával*, és gazdasági elemzéssel meg kell határozni, hogy milyen *tartalmú jövedelem mutatóból indulunk ki*. El kell dönten, melyik jövedelem differencia mutató az, amelyet a mezőgazdaságon belül és más szektorhoz való összehasonlításban közgazdaságtanilag a legmegfelelőbb felhasználni.

A jövedelem differenciák csökkentése érdekében az nyilvánvaló, hogy azoknak a tsz-tagoknak a jövedelmét kell növelni, amelyek függetlenül attól, hogy jó, vagy gyenge tsz-ben dolgoznak, a csoportátlagok alatt keresnek. Pl. még a legmagasabb jövedelmi kategóriában levő tsz-eknél is a tagok 14⁰/₀-a a 6000 Ft, vagy az alatt keres.

A gyenge (vagy megkülönböztetett támogatásban részesülő) tsz-eknél az adóterhek további csökkentése indokolt. Továbbá indokolt lenne a gyenge tsz-ek közül egy tervidőszakban meghatározott (mondjuk 50—80-at) kiemelni, amelyet egyszeri nagyobb összegű támogatásban részesítve tartósan kiemelnénk a gyenge kategóriából. Az ehhez szükséges alapok a jövedelem növekményi adó, termelési adó, illetve a mai földadónak a különbözőzeti járadékadóvá való átalakítása és elvonása szolgálhatna.

A legmagasabb jövedelmi kategóriákba tartozó tsz-ekben sem túl magas a *havi átlagos kereset*, 3169 Ft. Ez a kereset csak a legalacsonyabb tsz-tagok jövedelméhez képest „sok”. Valamint azért jelentős, mert a mezőgazdaságban a lakosság *mintegy 35⁰/₀-a* tartozik az alacsony jövedelmi kategóriába. Ebből az következik, hogy a jövedelmi adók progresszivitását a legmagasabb jövedelmi csoportban is, főként az átlagtól felfelé eltérő *jövedelmeknél* kellene növelni.

A jövedelem differenciák, ha a dolgozó tagok (nem nyugdíjasok) *évi átlagos keresetét* vizsgáljuk, a munka utáni jövedelem szerint csoportosítva a tsz-eket, kb. 3,2-szeresek. Ezek önmagukban nem nagy jövedelemkülönbségek. Ugyanakkor, ha azt vesszük, hogy a *tsz-tagok képességi-szakmai színvonala közel azonos*. Így a közel azonos képességi-képzettségi szinten a jövedelem differenciák túl nagyok. A tsz-ekben a jövedelem differenciák mögött kevésbé a képességek-képzettségek (a munkafeladat) eltéréseivel kapcsolatos különbségek vannak, hanem inkább azonos képességekhez kapcsolódó nagyobb teljesítményről van szó. Ennek a nagyobb teljesítménynek egyéni és társadalmi (vállalati) eredője lehet. Az egyéni teljesítményekben a végzett munka intenzitálásában, mennyiségében nincs azonban olyan különbség, amely indokolná a nevezett jövedelemkülönbségeket. A vállalati teljesít-

15. Kristóf Jenő: A jövedelem-differenciálódás alakulása a termelőszövetkezetekben 1968-ban. MÉM, 1969. 10. sz.

mény különbözősége az oka a viszonylag nagy jövedelemkülönbségeknek. Többek között a vállalat vezetése, az alapellátottság, a föld minősége. Ez más oldalról azt jelenti, hogy az értéktörvény személyes jövedelmeket differenciáló hatása nagyobb a mezőgazdaságban, mint a munka szerinti elosztás törvénye. Ennek magyarázata az, hogy szövetkezeti-társadalmi tulajdonon belül a tulajdoni-gazdasági elkülönültség mértéke nagyobb. Az előbbieket szerint ez nem ellentétes a munka szerinti elosztás konkrét felfogásával.

Ennél a kérdésnél elérkeztünk a személyes jövedelemkülönbségek és a földminőség viszonyához. Ha szorosan vesszük a tsz-ekben munka nélküli jövedelmek nem keletkeznek, mivel minden jövedelem forrása a munka. A jövedelmek elosztása is a munka szerint történik. A munkatermelékenységet gazdasági feltételek mellett természeti feltételek is meghatározzák. A kérdés az, hogy a jobb földminőség okozta különbözőzeti járadék milyen szerepet tölt be a munka szerinti elosztásban és mennyire indokolt elvonása. Ha feltételezzük, hogy a különbözőzeti járadék úgy oszlik $v+m$ -re, mint a bruttó jövedelem egésze (s ez jogos feltételezés) és a gazdasági feltételek azonosak, akkor ez azzal jár, hogy a jobb földeken nagyobb lesz a személyes jövedelem és a felhalmozás is. A felhalmozás növekedése a jó minőségű földeken hatékonyabb, ezért ez egybeesik a népgazdasági érdekekkel. Az, hogy a személyes jövedelem is nagyobb a különbözőzeti járadék következtében, nagyrészt ez is indokolt. Egyrészt a felépült szocializmusban a föld is elkülönült szocialista tulajdonban van, így a nagyobb vállalati hatékonyságnak a személyes jövedelmeket is növelni kell. Másrészt a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kialakuló szövetkezeti tulajdonnak az a sajátossága, hogy a kistermelő tulajdonból közvetlenül a kapitalista tulajdont „átugorva” alakult ki, ezért a kistulajdon „jegyeit” is magán viseli. Ez azt indokolja, hogy a jobb föld kisparaszti jövedelme után a szövetkezeti személyes jövedelem is magasabb legyen. A fentiek a különbözőzeti járadék egy részének a szövetkezeti bruttó jövedelem részeként való otthagytását indokolják. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy a nagyobb vállalati-szövetkezeti bruttó jövedelem nem gazdasági tényezők, hanem tartósan ható természeti tényezők eredménye. Továbbá a különbözőzeti földjáradék elosztása a személyes jövedelemben feszültségeket okoz a tsz-ek között. Ezért a különbözőzeti járadék „állami szabályozása”, egy részének elvonása, feltétlen követelmény, Ezt a kérdést a mostani, 1971-ben javított adórendszer sem oldja meg. A földadó azokat a földeket is terheli, amelyek az árszabályozó földnél rosszabbak. Ez pedig inkább növeli, mint csökkenti a jövedelemdifferenciákat. A jövedelemadó szintén nem felel meg ennek a célnak, mert az árszabályozó földnél rosszabb földeken is fizetik, másrészt a progresszíven adózott magasabb személyes jövedelmek éppen úgy kapcsolatosak lehetnek gazdasági, mint természeti tényezőkkel. Ez a feladat csak a külön erre a célra bevezetett járadékadóval oldható meg. A járadékadó a termelési adóval és a jövedelem növekmény-adóval együtt a kedvezőtlen adottságú tsz-ek támogatásához járulhat hozzá. Ennek azonban két feltétele van: egyrészt tudományos alapokon nyugvó földértékelés, másrészt a mezőgazdasági jövedelemzőségének javulása. 1968-ban adatok szerint a mezőgazdasági jövedelem nem tartalmazza az eszköz (föld lekötésnek) megfelelő tiszta jövedelem részeket, és a fejlesztésnek csupán felét tudják saját erőből megvalósítani. A mezőgazdasági jövedelemzőség növelésének mindkét „forrását” ki kell használni, a költségcsökkentést és később az ár-színvonal növelést.

DR. ÉGETŐ EMESE:

A TERMELÉS TÉNYEZŐI ÉS A NÖVEKEDÉS TENDENCIÁI A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN

A mezőgazdaság növekedési tényezői

A mezőgazdasági termelés sajátos vonásai szinte kivétel nélkül a természeti tényezők hatására vezethetők vissza: a föld alapvető termelési tényező, a munkatárgyak élőszerkezetek, a termelési folyamatban nagy szerepe van a természeti folyamatoknak, a termelés eredményét nemcsak a ráfordítások, hanem természeti tényezők (időjárás stb.) is befolyásolják. A természeti tényezők nagy súlya módosítja a mezőgazdaság növekedésének a feltételeit is.

Előszőr is: a mezőgazdaságban eleve kézenfekvő, hogy a tőke összetétele, de egyáltalán a termelési tényezők mennyiségi aránya önmagában nem tükrözi a kapacitást, az előállítható termelési volument. Az élő- és holtmunka mennyiségén és egymáshoz való arányán kívül a rendelkezésre álló hasznosítható földterület nagysága és *minősége, természetes termelékenységé*

alapvetően befolyásolja a termelés eredményét. A $\frac{c}{v}$ arányt, amely az eszközök élő munkafelszívó képességét — a technikai, illetve szerves összetételt fejezi ki, nemcsak az eszközök mennyisége és minősége, hanem a földterület nagysága is alakítja. Így további két mutató arányára kell felbontanunk a technikai összetétel mutatóját:

$$\frac{c}{v} = \frac{c}{f} : \frac{v}{f}; \text{ illetve } \frac{A}{L} = \frac{A}{F} : \frac{L}{F}$$

Sajnos a földértékelés megoldatlansága¹ következtében a földet mint ráfordítást nem tudjuk közös nevezőre hozni a másik két termelési tényezővel, természetes mértékegysége pedig minőségét nem juttatja kifejezésre.

A termelési eszközök alkalmazásának lényeges sajátossága a mezőgazdaságban, hogy a gépesítésnek — ellentétben az iparral — nincs (vagy csak másodlagosan) kapacitásbővítő hatása; a gépesítés élő munkát szabadít fel, azaz abszolút módon csökkenti az eszközök élő munkafelszívó képességét. (A

1. A föld reális értékelése egyre sürgetőbb probléma. Ahogyan a vizet nem sorolhatjuk ma már a szabad javak közé (s lassan a levegőt sem), a termőföldet sem. Több javaslat is van (lásd: Szabó Gábor: A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban. MTA. Közgazdaságtudományi Intézet Közleményei, 1968/2.). A KSH a magyar nemzeti vagyon értékelése során a föld szerepét a nettó termelési értékben 25%-ra becsülte; így 1 kat. hold termőterület értékét a területegységre jutó nettó termelési érték 25%-ának, 3%-os kamatlábbal való felkamatolása alapján határozta meg.

kapacitásbővítő hatást az ágazatra vonatkoztatjuk, mivel az optimális üzemi méretet természetszerűleg megváltoztatja. Ez is a harmadik termelési tényező hatása: az egyes üzemek méreteinek növekedése nem feltétlenül jelenti az ágazat méreteinek, kapacitásának növekedését. Ugyanígy az üzemek számának növekedése sem.)

A kapacitást sem értelmezhetjük pusztán eszközhatékonyságként, mivel a földterület nagysága és minősége alapvetően befolyásolja a termelés volumenét. Egyrészt a földterület mennyiségileg általában nem bővíthető korlátlanul — sőt hazánkban csökken a mezőgazdasági terület, ezért a mezőgazdasági termelés kiterjesztésének, bővítésének extenzív módja korlátozott. Az előzőekből viszont ismét egy lényeges sajátosság következik: a *termelés volumenét* (a kapacitást) *a mezőgazdaságban az élől munka termelékenységének változása közvetlenül nem befolyásolja; a kapacitás itt akkor bővül, ha a területi termelékenység — a területegységre jutó termelés, a belterjesség — fokozódik.* A kapacitás képletét is két másik mutató viszonyára kell tehát felbontanunk:

$$\frac{v+m}{c} = \frac{v+m}{f} : \frac{c}{f}; \quad \text{ill.} \quad \frac{T}{A} = \frac{T}{F} : \frac{A}{F};$$

Mivel a területi termelékenység azonban függ az élől munka mennyiségétől és hatékonyságtól is:

$$\frac{v+m}{f} = \frac{v}{f} \cdot \frac{v+m}{v};$$

a kapacitás, illetve az eszközigényesség teljes képlete a következő:

$$\frac{c}{v+m} = \frac{c}{f} : \frac{v+m}{f} = \frac{\frac{c}{f} : \frac{v}{f}}{\frac{v+m}{f} : \frac{v}{f}}; \quad \text{ill.} \quad \frac{A}{T} = \frac{A}{F} : \frac{T}{F} = \frac{\frac{A}{F} : \frac{L}{F}}{\frac{T}{F} : \frac{L}{F}};$$

Másrészt nemcsak a földterület nagysága, hanem minősége, természetes termelékenysége is befolyásolja a ráfordítások hatékonyságát: azonos ráfordítás a különböző minőségű földeken különböző eredményt ad.

A mezőgazdaságban ennek következtében még semleges technikai fejlődés esetén sem határozza meg a termelési tényezők aránya a termelési érték belső szerkezetét. Végső soron ez az oka annak, hogy a hatékonyság problémái (kapacitás, kivételes termelékenység) a mezőgazdaságban már akkor felvetődtek, amikor az iparban még nem jelentkeztek (csökkenő hozadék, különbozoti járadék).

Másodszor az a tény, hogy a munkatárgyak élől szervezetek, legalább olyan súllyal befolyásolja a mezőgazdasági termelést, mint a föld szerepe. Az élől szervezetek növekedéséhez és fejlődéséhez meghatározott sajátos feltételeket kell biztosítani, még hozzá együttesen és meghatározott arányban. Ez a mezőgazdasági termékek termelését két irányban is sajátossá teszi. Egyrészt *adott termékeket nem lehet bárhol és bármikor termelni*, hanem csakis meghatározott éghajlati, talaj, csapadék stb. feltételek között. Ez eleve konzerválja a termékstruktúrát: új termék termelésének a bevezetése erősen korlátozott (gyapot!). Másrészt *egyes munkaműveletek elhagyásának a*

lehetősége (szándékos minőségrontás) *rendkívül korlátozott*, mivel ez nemcsak a minőséget, hanem a mennyiséget is veszélyezteti (ellentétben az iparral). Továbbá, a növények és állatok örökletes tulajdonságai ugyanúgy tényezői a természetes termékenységeknek, mint a föld minősége. Az örökletes tulajdonságok — amelyek korlátozzák a pótlólagos ráfordítások hatékonyságát — megváltoztathatók nemesítéssel, fajtakiválasztással stb., de ez nem feltétlenül jelent új terméket a szó kereskedelmi értelmében. (Attól, hogy bővebben termő búzafajtát termelnek, attól az a piacon mégis csak lisztként fog megjelenni, és a tej is tej marad függetlenül a szarvasmarha fajtájától). Ebből viszont két dolog is következik: elsősorban a munkatermelékenység növekedése a mezőgazdaságban — mint általában a kitermelő, ill. alapanyag-termelő ágazatokban — főként a termelés költségeit csökkenti részben a volumen növelésén, részben pedig az alkalmazott élőmunka csökkenésén keresztül, de *ritkán eredményez új használati értéket* (mármint a fogyasztó szempontjából);² másodsorban a mezőgazdaságban — ellentétben az iparral — a munkatárgyak, *a növények és állatok sohasem töltenek be passzív szerepet a termelés növekedésében*, mivel „fejlesztésük”, örökletes tulajdonságaik megváltoztatása az alapja a mezőgazdasági termelés fejlődésének. Az eszközráfordítások oldaláról ez azt jelenti, hogy az eszközöknek más csoportjai azok, amelyek az élőmunka —, és más csoportjai azok, amelyek a területi termelékenységet növelik.

Harmadszor: a természeti folyamatok nagy súlya a mezőgazdasági termelés folyamatában azt eredményezi, hogy a termelési periódus viszonylag hosszú és csökkentése korlátozott, továbbá a munkafolyamat széttördelt, és egymást követő munkaműveletek nem párhuzamosíthatók (az időben), ellentétben az iparral, ahol az egymást követő műveletek térben és időben is egymás mellé kerülhetnek. Gazdasági következményeit tekintve ez azzal jár, hogy egyfelől az eszközök és a munkaerő kapacitáskihasználása — napi időalapjának kihasználása — alacsonyabbfokú és korlátozottan növelhető; másfelől, ugyancsak az idényjelleg következtében *a termelő alapok forgási számának növelése korlátozott*. Ez is alátámasztja azt a korábbi következtetésünket, hogy a mezőgazdaságban az élőmunka termelékenységének növekedése önmagában véve nem kapacitásbővítő tényező; ezt a szerepet itt a területi termelékenység növekedése tölti be. Fordított a helyzet azonban a termelés jövedelmezőségét tekintve: — *a területi termelékenység növekedése közvetlenül nem hat a jövedelmezőségre* — mert rendszerint nemcsak pótlólagos eszközszükséglettel, hanem pótlólagos élőmunkaigénnyel is jár — *annak növekedése közvetlenül a munkatermelékenység növekedésével kapcsolatos*. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a területi termelékenység növelése a mezőgazdaság minden fejlődési szakaszában döntő jelentőségű volt. Hiszen ha az *élőmunka termelékenységének növekedése* volument nem növel, de a termelő alapok forgását sem gyorsítja meg, akkor *a jövedelmezőséget is csak akkor növeli, ha csökken az élőmunka abszolút mennyisége*; pontosabban *relatív mennyiségének csökkenése csak abban az esetben növeli, ha a földhöz képest is csökken* (nemcsak az eszközökhöz képest). Természetesen marad még nyitott kérdés több is, de azok külön vizs-

2. A mezőgazdaságban az új használati értékek megjelenése és elterjedése lényegében lezárult a nagy felfedezések korát követő időszakban. Lehetséges, hogy az emberiség a harmadik évezredben kénytelen lesz rátérni az algák, vagy hasonlók fogyasztására, de ez ma még a jövő zenéje.

gálatot igényelnek. Az eszközigenyesség és a jövedelmezőség összefüggésére vonatkozó általános megállapítások ezekkel a kiegészítésekkel alkalmazhatók a mezőgazdaságra.

A természeti tényezők nagy súlya a mezőgazdasági termelés általános, ha úgy tetszik örök érvényű³ jellemzője, *a természeti feltételek gazdasági következményei azonban merőben ellentétesek lehetnek a gazdasági fejlődés különböző szakaszaiban.*

Igen szemléletes példa erre a mezőgazdasági termékek árszínvonalának, ill. az értéktörvény érvényesülésének a változása. A klasszikus kapitalizmusban a mezőgazdasági tőkés üzemek, amelyek a legrosszabbnál jobb földön gazdálkodtak, különbözőzeti járadékra tettek szert, mivel a mezőgazdasági termékek árát nem az átlagos, hanem a legrosszabb földön átlagos technikával termelt termékek ráfordításai szabályozták⁴. A mezőgazdasági árszínvonal tehát magas volt az ipari árszínvonalhoz képest; manapság viszont éppen fordított a helyzet: a mezőgazdasági árszínvonal világszerte csak az átlagos, vagy annál valamivel még jobb földek ráfordításait téríti meg, s így a mezőgazdaság mindenütt támogatásra szorul. Pedig a földek minősége ma is különböző, s a gazdálkodás tárgyának monopóliuma is fennáll. Valaminek mégis meg kell változni, s ezt az egyéb tényezőt a legegyszerűbb módon úgy találhatjuk meg, ha azt vizsgáljuk, hogy a kapitalizmus több évszázados fennállása alatt miért nem alakult át az egész mezőgazdasági termelés tőkés termeléssé (bérmunkások tömegével) és ami a kérdés másik oldala, hogy miért maradt el a mezőgazdasági termelés technikai fejlődése az ipar mögött.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének különböző útjait szokás megkülönböztetni: porosz-utas, amerikai-utas, francia-utas stb., de ami a végeredményt illeti: sehol sem vált általánossá, kizárólagossá a tőkés módon való termelés, s Nyugat-Európában éppen nem.⁵ Kétségtelen, hogy a földtulajdoni viszonyoknak jelentős szerepe volt a mezőgazdasági termelés fejlődésében, de nem foghatjuk fel kizárólag feltételként: *ma már eredmény is.* És éppen ez az elgondolkoztató: amennyiben a tőke nem hajtotta uralma alá a mezőgazdaságot,⁶ akkor az nem is volt jövedelmező számára, illetve mindig kedvezőtlenebb befektetési terület maradt más lehetőségek mellett.

Miért kedvezőtlenebb terület a mezőgazdaság a tőke értékesülése számára, mint a termelés bármely más területe? Azért, mert a tőkés módon való termelés feltétele, hogy a befektetett tőke megnövekedve térjen vissza forgási folyamatából; dinamikájában szemlélve pedig: a megnövekedett tőke megnövekedett haszonnal térjen vissza. Az a tény azonban, hogy az áruk a tőke termékei, nem változtat azon, hogy áruk: amennyiben a termelékeny-

3. Az „örök érvényű” természetesen nem azt jelenti, hogy állandóan azonos jellegű, vagy súlyú marad a természeti tényezők hatása, csak azt, hogy mindig lesz és mindig nagyobb lesz, mint az iparban.

4. A mezőgazdaság fejlődése szempontjából történelmileg jelentősebb szerepet játszott az abszolút földjáradék és a földmagántulajdon monopóliuma. Azért említem mégis a különbözőzeti járadékot, mert az árdiszparitás szempontjából viszont ennek volt nagyobb súlya, s differenciáló hatása az abszolút járadéktól függetlenül érvényesül.

5. Lásd: Forgács Katalin: A tőkés agrárfejlődés dilemmája. MTA. Közgazdaságtudományi Intézet, 1971. Kézirat.

6. Tulajdonképpen a tőke mindig „kívülről jön”. A tőkés ipar kifejlődése sem egyszerűen a kisárutermelők differenciálódásának eredménye, mert az rendkívül hosszadalmas folyamat lett volna. Ezt a folyamatot a gyarmatok kirablása révén felduzzadt kereskedelmi tőke behatolása gyorsította fel.

ség növekedése következtében kínálatuk megnövekszik, értékük csökkenni fog. A termelékenységi értékcsökkentő hatása azonban csakis adott használati érték, termékfajta egységére vonatkozhat, de nem a termelés egységére, amennyiben tőkéről van szó. Ellenkező esetben adott nagyságú tőkével mindig kisebb értéket és érték többletet lehetne szerezni, ami nyilvánvalóan fékezne a termelékenységi növekedését és ellentétben áll a tőke természetével. Ha viszont az adott áru értéke csökken, ha növekszik a munka termelékenysége — márpedig általában csökken, — akkor a tőke csökkenő hatékonysága csakis úgy kerülhető el, ha: a) a munkatermelékenység növelésével arányosan bővül a termelés, s a piac fel is szívja a növekvő-kínálatot, azaz, ha a *termék piaca monopolizálható*; b) ha új termékeket produkál, amelyek drágábbak, de mivel használhatóságuk jobb a réginél, új piacot is teremtet. (Lásd: előző pont.) Az új termékek szerepe a tőkés módon való áruterelésben döntő jelentőségű.

A mezőgazdaságban azonban a munkatermelékenység növekedésével nem bővül együtt a termelés, mivel a földterület kiterjesztése korlátozott. Amennyiben földet tőkével helyettesítünk, az viszont jóval eszközigényesebbé és munkaigényesebbé teszi a mezőgazdasági termelést az iparinál, és rontja a jövedelmezőséget.

A mezőgazdaság azonban új terméket, amelynek használhatósága jobb, vagy más, nem képes produkálni. Így azután a *technikai fejlődés a mezőgazdaságban a termékegység értékének csökkenésén keresztül a termelés egységének értékét is csökkenti*, ellentétben az iparral.

A mezőgazdaságot ezen sajátosságai teszik alkalmatlanná a tőkés módon való termelésre. A bérleti rendszer a kivétel volt: éppen a stagnáló technika tette lehetővé, a földmagántulajdon monopoliuma és a gyorsütemű városiasodás,⁷ valamint az, hogy a *technikai fejlődés jellege az iparban sem volt tőkemegtakarító jellegű*. De akkor is csak a földterület egy részén — feltehetően a jobb minőségű földeken — alakult ki, végig jelentős kispárasztási gazdaságok tömege mellett. „Igazi” tőkés mezőgazdasági nagyüzemek csak a gyarmatokon⁸ alakultak ki, ahol a szabad, vagy olcsó földterület, a

7. A földmagántulajdon monopoliuma — akár van három szereplő, akár nincs — a gazdálkodás tárgyára vonatkozó monopolium és nem a piacra; a termék szempontjából csak addig jelent egy meghatározott piacon monopoliumot, amíg más tényezők — pl. a szállítás tökéletlensége — ezt lehetővé teszik. A földmagántulajdon monopoliuma tehát azért is volt feltétele a tőkés bérleti rendszernek, mert a technikai stagnálás irányába hatott, aminek következtében legfeljebb a csökkenő hozadék rontotta a tőkekoefficiensét és a jövedelmezőséget; de csak az egyik termelési tényezőt kellett tőkével helyettesíteni (a földet), a másikat (a munkaerőt) nem, s így a tőke jövedelmezősége konstans maradhatott mindaddig, míg a piac ezt lehetővé tette. A piac bővülése szempontjából — természetesen a mezőgazdasági termékek piacának — a városiasodásnak — van döntő jelentősége, nem pusztán a mezőgazdasági kistermelők munkássá válásának. Az összkereslet nemcsak azért nőtt gyorsabban az össz fogyasztásnál, mert a mezőgazdasági kistermelők elszegényedésük következtében ipari munkássá váltak, hanem azért is, mert a falusi „kétlaki” kispárosok is a városba özönlöttek, ha tönkrementek. (A falusi lakosság két lakiságát még ma sem kell különösképpen bizonyítani: bármely főfoglalkozás mellett megtalálható a mezőgazdasági tevékenység is.)

8. Az USA mezőgazdasága is a gyarmati mezőgazdaságból fejlődött ki. Eltérő vonásai abból származnak, hogy ott a tőkés termelést nem a feudalizmus, hanem az újkori rabszolgaság előzte meg. (Sőt a függetlenség elnyerése után, csaknem 100 évvel később, az 1860-as években törölték el a rabszolgaságot!)

rendkívül olcsó munkaerő stb. jövedelmezővé tette a termelést. Tehát ott, ahol a földet nem kellett tőkével helyettesíteni, legfeljebb a munkaerőt. A munkaerő helyettesítése viszont növeli a jövedelmezőséget. (Bár ezek nem tőkés jellegűek eredetileg, hiszen kezdetben sokkal inkább hasonlítottak a rabszolga-termelésre, éppen az alacsony technikai színvonal következtében.) Hozzá kell még tennünk azt is, hogy ezeken az elmaradott területeken is csak egyes termékekre specializálódtak a nagyüzemek, méghozzá nyilván olyanokra, amelyek nagyüzemi termelése alacsony technikai színvonalon is megoldható, és a termék — szállítható.

Európában pedig a kis- és középüzemek gazdálkodása vált általánossá a mezőgazdaságban. Ami viszont egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem kerültek a tőke fennhatósága alá.

A tőke tulajdonképpen gyarmatosította a mezőgazdaságot: egyáltalán nem véletlen, hogy a bérleti rendszer háttérbe szorulása (a tőkés bérleté) az imperializmus korára esik. Igaz, hogy ekkorra már az egyéni tőkék növekedése, és az ipari eszközök színtere már lehetővé, és esetleg kifizetődővé tette volna a földvásárlást, de akkorra már az ipari fejlődés üteme felgyorsult, s a gyarmatok — s egyéb tengerentúli területek — mezőgazdaságával szemben az európai mezőgazdaság nem volt versenyképes. *A tőkés mezőgazdaság kifejlődése tehát megtörtént, de nem Európában.*⁹

Az európai mezőgazdaság kisparaszti, kistőkés szinten fejlődött tovább, s mivel rákényszerült a technikai fejlesztésre, érvényre jutottak azok a sajátos vonások, amelyek alkalmatlanná tették a nagytőkés módon való gazdálkodásra. A klasszikus kapitalizmus viszonyainak fennmaradása a mezőgazdaságban, és az egész nemzetgazdaság átalakulása monopólista, illetve állammonopólista kapitalizmussá különleges helyzetet teremtett, a mezőgazdaság további fejlődése számára.

Mivel a technikai fejlődés olyan körülmények között megy végbe, amikor a tulajdonosok száma viszonylag lassan csökken — s az állami támogatás kialakult rendszere is lassítja ezt a folyamatot — a mezőgazdaság monopolizálódása elképzelhetetlen. Léteznek ugyan *horizontális* szervezetek a tőkés mezőgazdaságban, sokkal jellemzőbb azonban a monopóliumok kívülről való behatolása: a *vertikális* integráció.

Kicsit hasonlít ez — bár egészen más színvonalon és körülmények között — a kereskedelmi tőke behatolására az iparba: az eredeti tőkefelhalmozás korában. Az, hogy ennek a folyamatnak az eredménye mi lesz, az elég sok tényezőtől függ. Bennünket azonban nem a tőkés, hanem a szocialista mezőgazdaság jövője érdekel.

A szocialista országok mezőgazdasága — a természeti tényezőkkel, és általában az árutermeléssel kapcsolatos azonosságok mellett — abban különbözik a tőkés Európa mezőgazdaságától, hogy a szocialista átszervezéssel létrejöttek a valóságosan nagyüzemi termelés keretei, a szocialista termelési viszonyok talaján. Ez két, egymással szorosan összefüggő, mégis határozottan szétválasztható problémakör tárgyalását teszi szükségessé. Először is: a technikai fejlődés jelenlegi szakaszában, melyek a jellemző vonásai egy olyan mezőgazdasági növekedésnek, amelyet lényegében véve nem korlátoznak a földmagántulajdon kötöttségei, de közvetlen előzménye a kisáru-

9. Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy Kautskynak igaza volt az imperializmus lényegének megítélésében, csupán azt, hogy *ez is velejárója volt*. (Agrárterületek szerzésére irányuló politika.)

termelés volt, s viszonylag fejlett ipar mellett létezik? Másodszor: hogyan befolyásolja a tulajdonforma és a gazdálkodás formája a mezőgazdaság fejlődését?

A termelés tényezői és a bruttó termelés szerkezete

A kapacitás, illetve a kapacitáskihasználtság és az eszközhatékonyság fogalmának azonosítása azon a feltételezésen nyugszik, hogy a termelés bővülésének alapvető korlátja a rendelkezésre álló eszközök mennyisége és minősége. Ez általában véve így is van, mivel a technika adott színvonalán az eszközök mennyisége és minősége valóban meghatározza az alkalmazható élőmunka mennyiségét és termelékenységét. A mezőgazdaságban a kapacitás szempontjából nem az élőmunka jön elsősorban számításba, mivel a növekedés nem pótlólagos munkaerőigénnyel, hanem munkaerő felszabadítással jár, hanem a földterület nagyságának és a területi termelékenységnek az alakulása.

A föld a mezőgazdaság legalapvetőbb termelési eszköze. Azt, hogy a mezőgazdaság kapacitását a föld és a munkaerő, vagy a föld és az egyéb termelési eszközök határozzák meg, ez alapvetően attól függ, hogy milyen az eszközök és az élőmunka aránya, s hogy abszolút mennyiségeik hogyan alakulnak a növekedés folyamán. (Lényegében tehát a szerves összetétel színvonalától és alakulásának tendenciájától függ.) Amennyiben magas az élőmunka aránya a holt munkához képest, s a növekedés pótlólagos élőmunkát is követel, akkor a föld és a munkaerő együttesen határozza meg a mezőgazdaság kapacitását. Ellenkező esetben fordítva: a föld és az eszközök.¹⁰ A földterület kiterjesztésének lehetősége azonban korlátozott,¹¹ ezért — valamint a csökkenő munkaerő szükséglet következtében — *a termelési kapacitás bővülésének mennyiségi (extenzív) feltétele csakis a termelési eszközök bővülése lehet.*

A mezőgazdaság kapacitása — termelési értéke — más ágazatokhoz képest bár igen lassan, de növekedett: 1938 és 1970 között a magyar mezőgaz-

10. A föld mint termelési eszköz, lényegében a mezőgazdaság állóeszközei közé tartozik; Ebből a szempontból tehát — amennyiben a földértékelés megoldása lehetővé tenné — a földdel együtt számított eszközhatékonyság is kimutatható lenne, aminek az indokoltságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a földnek nincs önálló, sajátos szerepe a termelés bővülésében. A mezőgazdasági tőke összetételében akkor is külön ki kellene mutatni a „földtőke” nagyságát és alakulását, ha közös nevezőre hoznánk az egyéb ráfordításokkal, mint ahogy az élőmunka költsége is része a forgó tőkének, de minősége és szerepe sajátos, így a változó tőke nagysága és aránya önálló jelentőséggel bír. A szocializmusban a gazdasági növekedés vizsgálatának szempontjából a mértékegység — a közös nevező hiánya — nem zavaró tényező, mivel a termelési eszközök nem öltönek tőke formát, s a földterület extenzív kiterjesztése (a gazdálkodó egységek esetében) adás-vétel révén korlátozott. Más a helyzet a nem mezőgazdasági célra igénybe vett termőterülettel.

11. A földterület extenzív kiterjesztésének korlátozott volta világméretekben természetesen nem abszolútizálható. De a nagy népsűrűségű és viszonylag fejlett országokban — amely kategóriába lényegében Magyarország is tartozik — kevés kivételtől eltekintve stagnál, vagy csökken a mezőgazdasági terület nagysága. (Azokban az országokban, ahol az 1 főre jutó mezőgazdasági terület 1 ha-nál kevesebb és nem tartoznak a fejlődő országok kategóriájába.)

daság bruttó termelési értéke kb. 30%-kal nőtt¹² és e növekedés több mint fele az utolsó évtizedre, a 60-as évekre esik. (1960-ban a mezőgazdaság változatlan áron számított bruttó termelési értéke csupán 8%-kal haladta meg az 1938. évi szintet. A nettó termelési érték színvonala pedig 1968—70-ben csupán 2—3%-kal volt magasabb, mint 1938-ban, s figyelembe véve az egyes évek hullámlásait, lényegében stagnál.

A magyar mezőgazdaságban mind a földterület, mind pedig a foglalkoztatottak száma csökkenő tendenciát mutatott. 1938-hoz képest a mezőgazdasági terület 1,16 millió kat, holddal, kb. 9%-kal csökkent. A mezőgazdasági aktív keresők számának csökkenése ennél jóval gyorsabb volt, kb. 35—36%.

A két termelési tényező csökkenésének azonban nemcsak a mértéke, hanem időbeli lefolyása és üteme is különböző volt. A mezőgazdasági terület csökkenése közvetlenül a háború után megkezdődött, és az 1948—52-es és az 1958—62-es időszakokat leszámítva — amikor is 320—320 ezer kat. holddal csökkent néhány év alatt a mezőgazdasági terület — a csökkenés viszonylag lassú és egyenletes volt: évente 20—50 ezer kat. holddal csökkent.¹³

Az aktív keresők száma még az 50-es évek elején is (1951-ig) a harmincas évek szintjén mozgott, s csak ez után indult meg a csökkenés folyamata, amely 1959-ig — kisebb ingadozásoktól eltekintve — kb. 100—120 ezer fővel, kb. 7%-kal csökkentette az aktív keresők számát. A csökkenés üteme ekkor felgyorsult, s 1970-ig további 600 ezer fővel csökkent, ami 59-hez képest további kb. 29%-os csökkenést jelent.¹⁴ A termelő állóalapállomány viszont változatlan áron — 1970-re 1938-hoz képest több mint háromszorosára nőtt¹⁵ (állatállomány nélkül). A növekedés itt sem volt egyenletes, az állóalapállomány megkétszereződése a hatvanas évek elejére következett be (1961—62), 1970-re pedig kb. 3,25-szeresére nőtt. A mezőgazdaság anyagfelhasználása is növekedett, bár valamelyest lassabban, mint az állóeszközök: az 1938. évi felhasználás 1970-re duplázódott meg,¹⁶ ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy az anyagfelhasználás növekedése csaknem teljes egészében a 60-as évekre esik: 1957-ig lényegében nem érte el a 38-as szintet sem.¹⁷

A mezőgazdasági növekedés extenzív (mennyiségi) tényezőinek alakulása következtében a termelés állóeszközigényessége és anyagigényessége igen jelentősen növekedett.

Az 1000 Ft állóeszközre jutó bruttó termelési érték az 1938 évének 40%-ára, a nettó termelés pedig 30%-ára csökkent 1970-re. Ugyanakkor a termelési érték anyaghányada is növekedett: az 1938 évi 43%-ról 1970-re 50%-ra emelkedett.¹⁸

A bruttó termelési érték szerkezete tehát alaposan megváltozott: az 1938 évi kb. 40 c + 60 (v + m) ellenkezőjére fordult, s most 60 c + 40 (v + m) az arány.

12. Forrás: Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, 1967. és Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1969, 1971. Az adatok 1966-ig az első forrásból származnak és 59 évi változatlan áron vannak figyelembe véve. Az 1968-as áron rendelkezésre álló adatok indexeit is az első index-sorhoz csatoltam.

13. Forrás: Uo.

14. Forrás: Uo.

15. Forrás: Uo.

16. Forrás: Uo.

17. Forrás: Uo.

18. Forrás: Uo.

Az eszközhatékonyság csökkenése, s egyben a bruttó termelési érték szerkezetének eltolódása szükségszerű következménye volt annak, hogy a termelési eszközök növekedése a másik két termelési tényező mennyiségi csökkenését ellensúlyozta, *helyettesítette* elsősorban, és csak kevésbé bővítették a kapacitást, a termelés volumenét.

A növekedés hosszútávú tendenciái rövidebb időszakot tekintve azonban nem abszolutizálható. A technikai színvonal sohasem abszolút adottság, egyrészt állandóan fejlődik (állandó mozgásban van), másrészt különböző technikai szintek (és megoldások) egy adott időszakban egymás mellett létezhetnek. Azon kívül még az adott, meghatározott eszközök élőmunka-felszívó képessége (vagy a földre vetítve: területigénye) is relatív: a kapacitáskihasználás színvonalától függ, amelynek maximumát ugyan az eszközök jellege, minősége határozza meg, az optimumát viszont a társadalmi-gazdasági viszonyok.

Minél kevésbé fejlett az alkalmazott technika, annál nagyobb a lehetősége annak, hogy a hosszútávú tendenciáival ellentétes irányú helyettesítést alkalmazzanak (pl. élőmunkával eszközöket, vagy földdel élőmunkát stb.). A mezőgazdaságban a föld és természetes termőképessege eleve lehetőséget teremt ilyen irányú helyettesítésre, amit csak fokoz az a tény, hogy a munkafolyamatok gépesítése, „technicizálódása” alacsony fokú, mint a népgazdaság más ágazataiban.

Ez viszont azt jelenti, hogy rövid időszakban a termelési tényezők helyettesítése — bizonyos határok között — még adott technikai színvonalon is lehetséges.

Az 1960-as évek meggyorsult növekedése elsősorban a termelőszövetkezetek fejlődésének eredménye: 1960 és 1970 között a mezőgazdasági termelés 22⁰/₀-kal nőtt, a termelőszövetkezetek közös gazdaságainak termelése viszont több mint 40⁰/₀-kal.¹⁹

A termelőszövetkezetek termelésének gyorsabb növekedésében — a termelési tényezők oldaláról vizsgálva — vitathatatlanul döntő szerepe a földterület centralizációjának és az eszközállomány gyorsütemű növekedésének volt.²⁰ A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok mutatóit összehasonlítva azonban azt is megállapíthatjuk, hogy bár a termelőszövetkezetek ter-

19. Forrás: KSH. Negyedéves statisztikai közlemények. Mezőgazdasági adatok, 1971/2—3.

20. *Egységnyi földterületre (kat, hold) jutó állóeszköz érték*

(Ft/kat. hold)

Evek	Állami gazdaság	Termelőszövetkezet
1964	10 122	2971
1965	11 021	3366
1966	12 954	4345
1967	13 608	4934
1968	13 754	5468
1969	14 625	6177
1970	16 000	6991

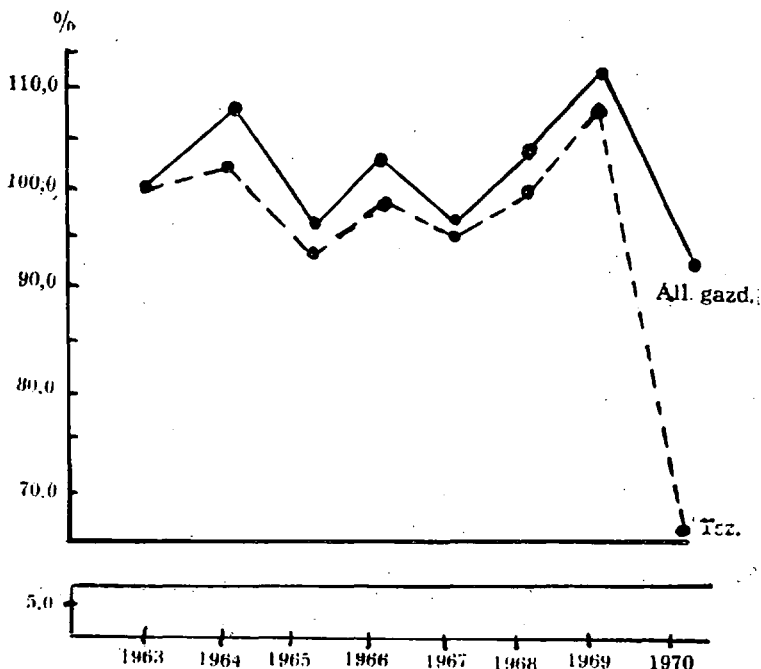
Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870—1970; Földterület I. országos adatok. Statisztikai Időszaki Közlemények 1968/11. Negyedéves Statisztikai Közlemények; mezőgazdasági adatok 1971/2—3.

melésének alapigényessége jobban nőtt, mint az állami gazdaságoké, ennek ellenére az eszközök hatékonysága magasabb.

A termelési tényezők mennyiségi viszonyait tekintve ebben két ok is közrejátszik. Először is: a földterület csökkenése a termelőszövetkezetet nem

1. SZ. ÁBRA

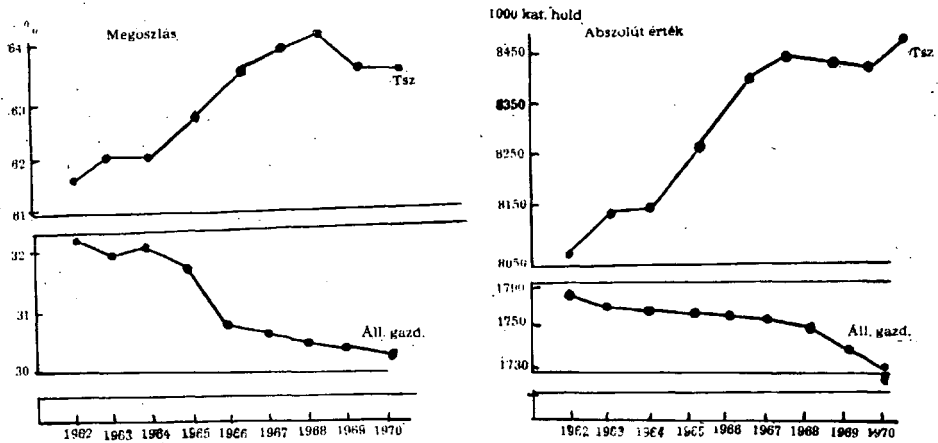
100 Ft anyagköltségre jutó nettó termelési érték
társadalmi szektorok szerinti indexe
(1963=100%)

érintette: egy év (1968) kivételével a termelőszövetkezetek összes földterülete — az átszervezés befejeződése után is — évről évre növekedett, míg az állami gazdaságoké 1962 óta fokozatosan csökkent. Másodsor: a termelőszövetkezetek — bár a fejlődés iránya ott is az élőmunka holt munkával való helyettesítése — az állami gazdaságokhoz képest élőmunkával helyettesítene holt munkát.

A technikai színvonal különbségei a két nagyüzemi szektor vonatkozásában közvetlenül is kimutathatók, a háztáji és egyéb gazdaságokra vonatkozóan álló- és forgóeszköz adatokkal nem rendelkezünk. Az állami gazdaságokban az 1 foglalkoztatottra jutó és a termőterület egységére jutó állóeszközérték több mint kétszerese (270%, ill. 240%) a termelőszövetkezetekének 1969—70-ben, ugyanakkor az 1000 Ft állóeszközértékre jutó bruttó termelési érték az állami gazdaságokban csupán 57—70%-a a termelőszövetkeze-

Az összes földterület megoszlásának és abszolút értékének változása

tekének, a halmozatlan termelési érték pedig kevesebb, mint kétharmada.²¹ Az a tény, hogy a területegységre jutó állóeszköztérték különbsége valamivel alacsonyabb, mint az egy foglalkoztatottra eső állóeszköztérték nemcsak arra utal, hogy a foglalkoztatottak száma a termelőszövetkezetekben magasabb, hanem arra is, hogy az állami gazdaságok termőterülete viszonylag nagyobb.²² Egy gazdaság átlagos termőterülete az állami gazdaságok esetében 8–9 ezer kat. hold, míg a termelőszövetkezeteké alig több, mint egyharmada, 3–3,3 ezer kat. hold. Ebből pedig az is következik, hogy a *hosszútávú tendenciával ellentétes irányú helyettesítés nemcsak technikai színvonal, hanem üzemenagyság*, (pontosabban termőterület) kérdése is.

Pótlólagos élőmunkaráfordítás — pótlólagos holtmunkaráfordítás nélkül — lehetséges ugyan, de csak a termelési szerkezet változtatásával, a területegységre nagy hozamot adó, élőmunka extenzív termékek arányának a növelésével. Ennek azonban határt szab az üzem, a termőterület nagysága: nagyüzemi gazdaságban a sok kézimunkát igénylő ágazatok arányának kiterjesztése természeti-technikai okok miatt korlátozott (nagy tömegű, megfelelő időben elvégzendő munka stb.). Ezt csak a kisüzem teheti meg.²³

Ha továbbá még azt is figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdaság összes bruttó termelési értékének több, mint egyharmadát a háztáji gazdaságok és a lakosság kisegítő gazdaságai adják²⁴, amelyek termelésében nagyobb szerepet játszik az élőmunka, mint a termelési eszközök, akkor megállapíthat-

21. Forrás: KSH. Mezőgazdasági Adatok 1971/2—3.

22. Forrás: KSH. Mezőgazdasági Adatok 1971/2—3.

23. A kisüzem sem teheti meg korlátlanul. Naivítás lenne azt hinni, hogy a háztáji gazdaságok a közös nélkül ilyen eredményeket érhetnek el.

24. 1970-ben az összes mezőgazdasági bruttó termelés 23%-át a háztáji, 11%-át pedig a lakosság kisegítő gazdaságai adták. Forrás: Mezőgazdasági Stat. Zsebkönyv, 1971.

juk, hogy a magyar mezőgazdaság üzemei a termelés technikai színvonalát és összetételét tekintve három, egymástól jól elkülöníthető csoportra bonthatók. A bruttó termelési érték szerkezetével jellemezve a különbségek mértéke is kimutatható. Az első csoportba az állami gazdaságok tartoznak, amelyek az összes termelési érték kb. 15%-át adják, termelési értékük összetétele pedig: 73 c + 27 (v + m); a második csoportba a termelőszövetkezetek közös gazdaságai, amelyek az összes termelési érték 50—51%-át adják, termelési értékük összetétele pedig kb. 60 c + 40 (v + m); a harmadik csoportba pedig a háztáji és kisegítő gazdaságok, amelyek a bruttó termelési érték 34—35%-át állítják elő, termelési értékük összetétele pedig kb. 40 c + 60 (v + m).²⁵ (A bruttó termelési értéknek ezek a szerkezeti arányai bár kétségtelenül jól jellemzik a technikai színvonal különbségeket, az érvényben levő árrendszer torzításait is tükrözik.)

Mezőgazdaságunk e hármass szerkezete — amely tükrözi a mezőgazdaság sajátos termelési módját — együttesen alakítja az ágazatban lekötött eszközök hatékonyságát és bruttó termelésének szerkezetét.

Az eszközigenyesség alakulásában a gazdasági növekedés folyamán, de a mezőgazdaság fejlődése során is történelmileg (és nemzetközileg) általában három szakaszt különböztetnek meg.

Az első szakaszban a holt munka felhasználás hatékonysága eléggé nagy. A termelés főleg kézimunkán alapul, a termelőerők fejlettségi foka, és a termelés színvonala alacsony, de a holt munka felhasználás még kisebb, következőképpen magas a hatékonysága.

A második szakaszban jelentősen nő a holt munka felhasználás, méghozzá gyorsabban, mint a termelés. Ez a szakasz a mezőgazdasági infrastruktúra megteremtésének és a nagyarányú gépesítésnek a korszaka. Az eszközök hatékonysága gyorsan romlik.

A harmadik szakaszban, az infrastruktúra kialakulása, a gépesítés általánossá válása után az eszközök hatékonysága ismét emelkedik, a beruházás-igenyesség csökken.²⁶

Ez a felosztás nem, illetve nemcsak a technikai fejlődés jellegére vezeti vissza az eszközigenyesség változásait, hanem az új termelési módra való áttérés következményeként tárgyalja.²⁷ A magyar mezőgazdaság e szerint a második szakasznál tart: az eszközigenyesség tartós növekedésének oka tehát a nagyüzemi mezőgazdasági anyagi-műszaki bázisának megteremtése, illetve a régi bázis újjáalakításának folyamata. E fejlődési folyamatnak azonban az az érdekessége, hogy az időbeni fejlődési szakaszok nálunk térben egymás mellett, egyidejűleg is léteznek; némileg eltérő módon, de határozottan elkülönülnek. Az eszközfelhasználás alacsony, és az eszközhatékony-

25. Forrás: KSH. Mezőgazdasági Adatok, 1971/2—3. 44. 1.

26. Ez a periodizáció, és az egyes szakaszok jellemzése is az irodalomban általánosan elfogadott. Lásd pl.: Kóródi—Kovács: Mezőgazdaságunk távlati fejlesztésének egyes kérdései. Közg. és Jogi Kiadó, 1961. 57—771. 1.

Biannic: A gazdasági növekedés küszöbe: A gazdasági fejlődés feltételei. Közg. és Jogi, 1963. 347—366. 1.

Burger Kálmánné: A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság fejlődésében. Kossuth, 1969. 208—213. 1.

Hoós János: A gazdasági növekedés alapvető tényezői. Közg. és Jogi, 1970. 61—65. 1.

27. A termelés módja itt csupán a gépi nagyüzemi termelést jelöli (szemben a kisüzemmel) függetlenül a tulajdonformától.

ság magas színvonalát képviselő kisgazdaságok — a háztáji és kisegítő gazdaságok — termelési színvonala, a területi termelékenység, igen magas. A háztáji gazdaságokban az 1 kat. hold termőterületre jutó bruttó termelési érték kb. kétszerese az állami gazdaságokénak, és háromszorosa a termelőszövetkezetek közös gazdaságai azonos mutatójának.²⁸ Ez egyfelől annak a sajátos munkamegosztásnak a következménye, amely a termelőszövetkezetek közös háztáji gazdaságai között kialakult,²⁹ másfelől annak az általános fejlődésnek, amely a népgazdaság egészében végbement.

Az eszközfelhasználás legmagasabb és az eszközhatékonyság legalacsonyabb szintjét képviselő állami gazdaságok talán csak némi jóindulattal sorolhatók a harmadik fejlődési szakaszba, viszont az kétségtelen, hogy eszközigényességi mutatójuk lassabban nő, mint a szövetkezeteké, és területi termelékenységük is magasabb.

A termelőszövetkezetek képviselik a középső fejlődési szakaszt, de egyben az átlagot is, hiszen a legnagyobb a súlyuk az egész mezőgazdaság termelésében és termelési tényezőinek felhasználásában is. Továbbá az ő fejlődésük függvénye a kisgazdaságok szerepének csökkenése, a termelés mennyiségét és az össztermeléshez való hozzájárulását tekintve egyaránt. A közös gazdaságok fejlődése és annak jellegzetességei határozzák meg — és fogják a jövőben is — egész mezőgazdaságunk általános fejlődését.

A nettó termelési érték és szerkezete

A gazdasági fejlődés szempontjából egyrészt a termelés eszköz- és beruházásigényességének alakulásának van alapvető jelentősége, másrészt annak is, hogy a fejlesztés, a felhalmozás lehetősége hogyan alakul. A mezőgazdaságban a nettó termelés volumene immár 30 éve stagnál; a felhalmozás terjedelme azonban nemcsak a nettó termelési érték nagyságától, hanem annak megoszlásától, belső szerkezetétől is függ. A mezőgazdasági aktív keresők csökkenésének a nettó termelési érték szerkezetét elméletileg a fogyasztás arányának csökkenése irányába áttolja, s ezáltal bővülnek a felhalmozás lehetőségei, amire a növekvő eszköz- és beruházásigényesség következtében szükség is van. Gyakorlatilag azonban sem nálunk, sem a tőkés országokban nem volt elegendő — a felszabaduló változó tőkével együtt sem — a keletkező társadalmi tiszta jövedelem a növekvő felhalmozási szükséglet fedezésére.³⁰ Sőt, a magyar mezőgazdaságban a keletkező társadalmi tiszta jövedelem aránya nem javul, hanem egyenesen romlik.³¹ Az egységnyi, termelésből származó keresletre jutó nettó termelési érték a mezőgazdaságban — a KSH számításai szerint³² az 1958—60-as évek átlagához képest 1965-re 14⁰/₁₀-

28. Forrás: Mezőgazd. Stat. Zsebkönyv 1971; KSH. Mezőgazdasági Adatok 1971/2—3, 44., ill. 253. l.

29. A háztáji gazdaság tulajdonképpen nem is tekinthető a szó klasszikus értelmében vett kisüzemnek, mivel nemcsak intenzív termelésének, hanem létezésének feltételei is a közös gazdaság.

30. Sípós Aladár: Agrárviszonyok Nyugat-Európában. Kossuth, 1967.

31. A mezőgazdasági társadalmi termék és nemzeti jövedelemarány alakulásában az árrendszertorzító hatása kétségtelenül jelentkezik. A nemzeti jövedelem belső arányait is erőteljesen torzítja. A *tendencián* azonban nem változtat. Ezért úgy gondolom, hogy nem nagy hiba most elvonatkoztatnunk tőle. Az árrendszer hatását és szerepét a következő fejezetben tárgyalom.

32. KSH. Időszaki Közlemények 1966/8.

kal csökkent. Ez a tendencia azonban a későbbiek során is folytatódott. A nettó termelési érték és a személyes jövedelmek (részesedés + alkalmazottak munkabére) alakulását összevetve a termelészövetkezetek közös gazdaságai-ban, az egységnyi személyes jövedelemre jutó nettó termelési érték 1969-ben.(!) 28%-kal volt alacsonyabb, mint 1964-ben.

1. SZ. TÁBLÁZAT

A nettó termelési érték és a személyes jövedelmek aránya (millió Ft)

	Termelészövetkezet nettó term. érték	szem. jöv	nettó term. szem. jöv.	nettó term. érték	Allami gazdaság szem. jöv	nettó term. szem. jöv.
1964	17 274	10 438	1,65	3666	3263	1,12
1965	16 606	10 874	1,52	3316	3126	1,06
1966	17 791	12 516	1,42	2981	3263	0,91
1967	17 833	13 822	1,29	3293	3341	0,98
1968	18 554	15 990	1,16	3985	3363	1,18
1969	21 565	17 981	1,19	4789	3616	1,32
1970	13 971	17 315	0,8	3032	3846	0,79

Forrás: KSH. Időszaki Közlemények. Mezőgazdasági Adatok 1968/3. 1971. 2—3.

1970-ben a rendkívül rossz időjárás következtében a személyes jövedelmek nagysága meghaladta a nettó termelési értéket, de 1969-ben is a nettó termelés 83%-át tették ki a személyes jövedelmek. Az állami gazdaságokban egyértelmű csökkenő tendencia nem mutatható ki, inkább úgy tűnik, hogy az egységnyi munkabérre jutó nettó termelés 1966—67-ig valóban csökkenést mutató tendenciája növekedésbe csapott át, s a korábbi helyzet-tel ellentétben színvonalát tekintve is kedvezőbbé vált, mint ugyanebben az időszakban a termelészövetkezetek mutatója.³³ A mezőgazdasági átlag feltehetően csökkenő tendenciát mutat, mivel a szektorok közül a szövetkezetek szerepelnek a legnagyobb súllyal.

Felvetődik a kérdés, hogy mi az oka annak, hogy az aktív keresők számának jelentős csökkenése ellenére az élömunka költsége, a fogyasztás aránya a mezőgazdasági nettó termelési értékben nem csökken, hanem növekedett? Ami azért is különös, mivel a munkatermelékenység növekedése nemcsak a foglalkoztatottak számának csökkenéséből adódik, hanem a területi termelékenység is nőtt.³⁴

A kérdést elintézhethetnénk azzal is, hogy a parasztság jövedelmi színvonal a gyorsabban nőtt, mint a munka termelékenysége, mivel az korábban elmaradt más népességcsoportok jövedelmi színvonalától. Ez önmagában véve igaz is, csak túlságosan leegyszerűsítheti a kérdést, és végső soron semmit

33. Az állami gazdaságok kedvezőbb mutatója abból is adódhat, hogy itt munkabérrel, a szövetkezetek esetében viszont részesedéssel számoltam.

34. A területi termelékenység növekedése lényegében azonos a bruttó termelési érték növekedésével szektoronként is.

sem magyaráz meg, mivel más ágazatokban is növekszik a jövedelmi színvonal, méghozzá nem is csökkenő, hanem növekvő foglalkoztatottság mellett.

Az első, és legfőbb probléma az, hogy miért stagnál a nettó termelési érték? A munkatermelékenység nettó mutatója — az 1 főre eső nettó termelés — csak a foglalkoztatottak számának csökkenése következtében nő, a területi termelékenység nettó mutatója pedig a földterület csökkenése következtében, holott a *bruttó mutatók növekedése nemcsak az anyagi ráfordítások növekedésének következménye, hanem a tényleges hozamok, a termés-átlagok is emelkedtek*. Sőt, mezőgazdaságunk termelési szerkezete sem vált az idők folyamán kevésbé intenzívvé.

Az összes, és az 1 főre jutó élelmiszer-fogyasztás — bár más cikkeknel lassabb — növekedése is arra utal, hogy nemcsak a termelési érték, hanem a használati értéktömeg termelése is nőtt. De éppen az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének, a feldolgozott termékek arányának a növekedése hívja fel a figyelmet a mezőgazdaság egy olyan sajátos vonására, ami nagymértékben befolyásolja további fejlődését.

A mezőgazdaság — mint már ezt korábban hangsúlyoztuk — nem képes új termékeket, új használati értékeket produkálni, *s ez az oka annak, hogy a termelékenység növekedése nemcsak a termékegység, hanem a termelés egységének értékét is csökkenti*. Az élelmiszeripar képes új használati értéket produkálni, tehát ott nem is érvényesül ez a hatás. Az élelmiszerek feldolgozása azonban különvált a mezőgazdasági tevékenységtől. Kívül esik a mezőgazdaság fogalomkörén és nagyjából a mezőgazdasági üzemek tevékenységén is. Ha viszont ez igaz, akkor a mezőgazdasági termelés *mindig is eszközigényes ágazat marad*, mivel a munkatermelékenység növekedése „elértékteleníti” az alkalmazott eszközöket.

Lényegében ez a magyarázata annak is, hogy a mezőgazdasági nettó termelési érték stagnál; a munkatermelékenység növekedésének értékcsökkentő (új értéket) hatását a területi termelékenység növekedése nem volt képes túlkompenzálni.

A nettó termelési érték stagnálása azonban még nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért tolódik el a nettó termelési érték szerkezete a fogyasztás javára.

A szerkezeti változásban döntő szerepet játszik az, hogy az élőmunka mennyisége, és az aktív keresők számának alakulása nem esik egybe a szövetkezeti szektorban. Az a tény, hogy 1966-ig csökkent a teljesített munkanapok száma, azóta viszont jelentősen emelkedett, meghaladta még az 1963. évi szintet is, eleve azt jelenti, hogy az élőmunkafelhasználás végső soron nem csökkent, hanem növekedett. A keresők számának csökkenése pedig a munkaidő-kapacitás kihasználatlansága mellett különben sem indokolja a bérek, illetve a munkaköltség csökkenését. Az egy foglalkoztatottra jutó munkanapok száma is növekedett, s így érthető, hogy a személyes jövedelem részaránya sem csökkenhetett.

További befolyásoló tényező, hogy a családi jövedelmeken belül megnőtt a közösből származó jövedelem súlya, ezen túlmenően a tagok munkaidejének jóval magasabb hányadát köti le a közös gazdaság, mint korábban. Ahogyan fokozódik a munkaidőkapacitás kihasználása, úgy növekszik az igény, hogy a közösből származó jövedelem érje el a szükséges termék nagyságát. Mint társadalmi igény lép fel az, hogy a dolgozó a munkahelyén, a közösen szerezze meg társadalmilag indokolt és elérhető jövedelmét, s ne két

helyről származzon az. A tagság oldaláról jelentkező nyomás tehát arra kényszeríti a közös gazdaságot, hogy a gépesítés és a foglalkoztatás érdekeit összehangolja. Ez a magyarázata annak is, hogy a szövetkezetekben az állami gazdaságokkal ellentétben nőtt az élőmunka felhasználás. A termelőszövetkezetek tehát nem törekedhetnek olyan mértékű gépesítésre, amely a foglalkoztatottság színvonalát, az 1 tagra eső munkanapok számát csökkenti. Az élőmunka felszabadítás csakis a generációváltás ütemében mehet végbe. Ez viszont azt jelenti, hogy a termelőszövetkezetekben — figyelembe véve a munkaidő kihasználás jelenlegi színvonalát — a társadalmi tiszta jövedelem arányának gyors javulása nem várható.

DR. GROSSMANN FERENC:

A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAFOLYAMATOK SZÉLES KÖRŰ GÉPESÍTÉSÉNEK JELLEGZETESSÉGEI A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN NYUGAT-EURÓPÁBAN

A II. világháború után a fejlett nyugat-európai tőkés országok mezőgazdaságában mélyreható technikai és szerkezeti változások mentek végbe. A megváltozott feltételek hatására *az agrárszektor fejlődése meggyorsult, más ágazatokhoz fűződő kapcsolatai elmélyültek, gyökeres változások mentek végbe a termelés technikájában, az üzemek szervezetében és a mezőgazdaság egész szektorstruktúrájában.* Megváltozott a mezőgazdaság nemzetgazdasági pozíciója és a mezőgazdasággal szemben támasztott követelmények is.

A széles körű technikai és strukturális átalakulás elindítója és fő mozgatóereje a termelési folyamatok széles körű gépesítése. A II. világháborút megelőzően az iparral ellentétben a mezőgazdaságban a kézi munka és az állati erő használata dominált. Gépek alkalmazását akadályozta a mezőgazdaságban tartósan megrekedő munkaerőfelesleg, amely hosszú időn keresztül olyan olcsó munkaerőt biztosított, ami célszerűtlenné tett mindenfajta gépesítést. Így az iparban végbemenő műszaki haladás évszázadokon keresztül szinte érintetlenül hagyta a mezőgazdaságot, és a mezőgazdaságban végbemenő technikai fejlődés a mezőgazdaság intern technikai fejlődésére korlátozódott, ami viszont természetéből adódóan igen lassú volt. Gépek alkalmazására csak igen szűk körben került sor, és általában csak olyan munkafolyamatoknál, amelyek technikailag csak nehezen voltak kézi munkával, vagy állati erővel megoldhatók, tehát olyan területeken, ahol a gép nem konkurrált a bővében jelenlevő munkaerővel.

A II. világháborút követően *ez a helyzet alapvetően megváltozott.* Az ökonómiai feltételek, amelyek korábban akadályozták, hogy a mezőgazdaság is adaptálja gépek alkalmazásával az iparban végbemenő technikai haladás eredményeit, radikálisan megváltoztak.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozásával az ipari tevékenység kiszélesülése, új munkaigényes ágazatok születése és gyors fejlődése és a tartós általános ipari konjunktúra, a gazdasági növekedés meggyorsulása, nagymértékben megnövelte az ipar munkaerőigényét. A mezőgazdaságban meglevő — a háború következtében egyébként is megcsappant — strukturális munkaerőfelesleget az ipar gyorsan felszívta, és a mezőgazdaság *a hagyományos mezőgazdasági technika mellett nem volt képes az ipar szükségleteinek megfelelő ütemben munkaerőt felszabadítani. A korábban bővében levő munkaerő szűkössé vált!* A legtöbb nyugat-európai országban a mezőgazdaság közgazdasági növekedési hozzájárulásában a termékhozzá-

járulás (tehát az élelmiszertermelés) mellett, *egyes országokban egyes időszakokban az előtt*, döntő szerepet kap a munkaerővel való hozzájárulás funkciója. Alapvető közgazdasági követelménnyé válik a mezőgazdasággal szemben, hogy munkaerőt szabadítson fel a gyorsan expandáló és a mezőgazdaságnál termelékenyebb ágazatok számára és így indirekt módon, a termékhozzájárláson túl *termelési tényező hozzájárulással* is gyorsítsa az összegazdaság növekedését, és elősegítse a tőkés újratermelés bővítését.

A II. világháborút megelőzően hosszú időn keresztül a mezőgazdaság a hagyományos mezőgazdasági technika fejlesztésével is bőven biztosítani volt képes az ipar mindenkori munkaerőszükségletének kielégítését, az ipar növekedése nem igényelt nagyobb munkaerő-felszabadítást, sőt még így is *tartós munkaerőfelesleg rekedt a mezőgazdaságban*, hisz éppen ez akadályozta gépek kiterjedt alkalmazását. A II. világháború után a mezőgazdaság intern technikai fejlődése már nem elegendő ahhoz, hogy biztosítsa a megnövekedett mezőgazdaságon kívüli munkaerőszükségletet és *szükségessé vált, hogy a mezőgazdaság is alkalmazza az iparfejlődés mezőgazdaságban is hasznosítható eredményeit és rátérjen a gépi nagyüzemi termelésre.*

Jelen dolgozatban megvizsgáljuk, *hogyan változtak meg a mezőgazdasági termelés ökonomiai feltételei a II. világháború után Nyugat-Európában, és azt, hogy miként reagált ezekre a változásokra az agrárszektor; nyomom követjük az eleven munka gépi szubsztitúciójának lefolyását, és összegezzük a széles körű gépesítési folyamat néhány sajátosságát, jellegzetességét.*

A gépesítési folyamat természetéből fakadóan egyrészt műszaki probléma, másfelől közgazdasági jelenség. Munkánkban ezt a kettős természetű folyamatot nem műszaki, hanem közgazdasági oldalról vizsgáljuk; figyelmünket nem arra összpontosítjuk, hogy milyen új műszaki megoldások születtek, milyen új technológiákat, gépesítési eljárásokat bocsát a technika fejlődése mint lehetőséget rendelkezésre,¹ hanem sokkal inkább arra, hogy az adott technikai lehetőségek hogyan és milyen mértékben kerültek alkalmazásra, hogy a konkrét közgazdasági feltételek mellett mennyiben, milyen ütemben és milyen mértékben kerültek felhasználásra, *hogyan váltak az elvont technikai lehetőségek megtestesült technikai haladássá*, vagyis milyen volt a gépesítési folyamat konkrét lefolyása. A vizsgálat köre a fejlett nyugat-európai tőkés országok öleli fel. Bevontuk a vizsgálatba Olaszországot is, amely objektív mércék alapján sok vonatkozásban kívül esne ezen a körön. Ezt alapvetően két körülmény sugallta: *egyfelől* az a tény, hogy Olaszországban — a Közös Piachoz tartozásából következően — az agrárpolitika és egyáltalán az agrárszektor közgazdasági megítélése és kezelése hasonló mint a többi, a fejlett nyugat-európai országok gerincét adó, Közös Piaci országban; *másrészt* a szélsőhelyzetű és igen heterogén olasz mezőgazdaság figyelembevételre méltó ad néhány érdekes sajátosság felvillantására, ellentpontok bemutatására.

Azt, hogy az általános jelenségek és sajátosságok konkrét bemutatásában a Német Szövetségi Köztársaság nagyobb szerepet kap, mint más országok, a kutatómunka természetéből adódó objektív és szubjektív körülmények egyaránt magyarázzák; *egyfelől* a vizsgált folyamatokat leíró statisztika

1. Az ezek iránt érdeklődőknek szíves figyelmébe ajánljuk Komló László: „A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban” című nemrég megjelent, összefoglaló könyvét.

तिकai anyag erre az országra vonatkozóan a leggazdagabb, legrészletesebb és legpontosabb; továbbá, és ez még lényegesebb, *a konkrét helyzetből adódóan, a vizsgált folyamat lefolyását jellemző tendenciák, sajátosságok itt jelentkeznek a legélesebben és ezért a legalkalmasabbak a lényeg érzékeltetésére; másfelől erre predesztináltak a kutatást végző hajlamai, személyes adottságai és a kutatómunka konkrét feltételei.*

I. Az ökonomiai feltételek megváltozása

A II. világháború után a fejlett nyugat-európai tőkés országokban a termelési tényezők relatív szűkössége, a háborút megelőző helyzethez képest alapvetően megváltozott. A helyreállítási periódus nagy munkaerőszükséglete, valamint az új, nagy munkaerőigényű iparágak és szolgáltató tevékenységek gyors expanziója a mezőgazdaságon kívül nagy munkaerőkeresletet teremtett. Az agrárszektoron kívüli gyors és munkaigényes gazdasági növekedés, a mezőgazdaságban levő, könnyen felszabadítható latens munkaerőfelesleget egykettőre felszívta és változatlanul erős nyomást gyakorolt a mezőgazdaságra, hogy az további munkaerőleadással lehetővé tegye a szekunder és terciér ágazatok további gyors fejlődését.

A termelési tényezők egymáshoz való relatív szűkösségi viszonyát, a gazdálkodó egységek, üzemek és vállalatok felé az árak közvetítik; a termelési tényezőkkel való relatív ellátottság változását pedig ezek árárányainak megváltozása. A gazdálkodás olyan értékrendjében, ahol a gazdasági cselekvés indítéka és mozgatórugója a nyereség, hatékonyságának mércéje pedig a ráfordítás és eredmény viszonya, a termelési tényezők és termékek árárányának megváltozása megváltoztatja az egyes termelési tényezőkkel szembeni keresletet és felhasználásuk arányát, valamint, az egyes termékek relatív jövedelmezőségének megváltozása miatt, a termelés termékösszetételét, struktúráját.

Hogyan tükröződnek a termelési tényezők relatív szűkösségében végbement változások az árárányok változásában, mi jellemzi a különböző árrelációk mozgásirányát, milyen tendenciák érvényesülnek a különböző árárányok változásaiban, és milyen döntések, magatartásváltozások kötődnek ezekhez? Milyen helyettesítési reakciókat, struktúraváltozásokat, a termelési irány és az üzemszervezet milyen átalakulását indukálják és vonják maguk után ezek az arányváltozások? Ezek a kérdések a nyugat-európai mezőgazdaság egész II. világháború utáni technikai és strukturális átalakulásának kulcskérdései, a folyamat lényegének megértését adó kiindulópontjai.²

1950-hez képest az 50-es és 60-as években javult a mezőgazdasági termékek vásárlóereje a legfontosabb speciális hozamnövelő termelési eszközökkel (mindenekelőtt a műtrágyával) szemben. Ez a folytatott ár- és szubvenciók politika mellett, a legtöbb országban a hozamnövelő eszközök fel-

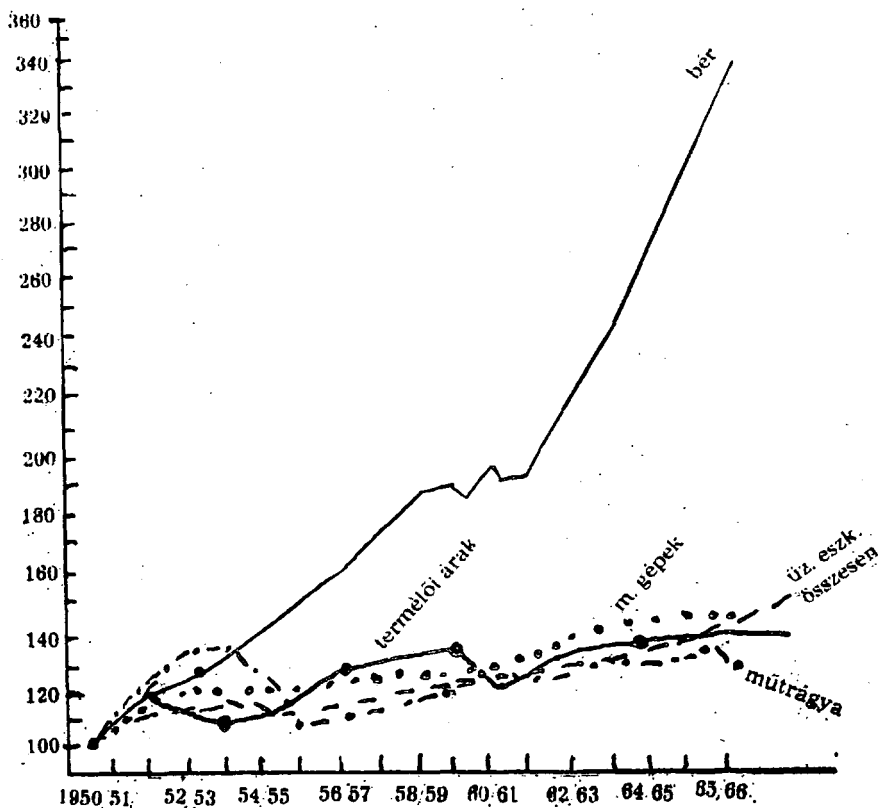
1. A dolgozat keretei természetesen nem adnak módot arra, hogy az ökonomiai feltételek megváltozása által létrehívott igen sokrétű strukturális változásokat, az üzemszervezet, termelési struktúra, üzemszervezet, ágazatközi kapcsolatok változásai stb. akárcsak érintőlegesen is bemutassuk; mondanivalónkat ehelyütt kénytelenek vagyunk a változások egyetlen területére, az eleven munka gépi szubsztitúciója problémakörére összpontosítani.

használásának gyors növekedéséhez vezetett. Ezzel szemben a munkamegtakarító termelési eszközökkel (mindenekelőtt a gépekkel) szemben a mezőgazdasági termékek vásárlóereje romlott, bár nem túl jelentősen. Ezen belül bizonyos teljes gépesítést jelentő (pl. arató-cséplőgép) eszközökkel szemben a romlás elég jelentős. Ezek esetében az árak gyorsan emelkedtek, igaz ugyan, hogy technikai színvonaluk is gyorsan javult. Ennek eredményeként kétségtelen, hogy a konstrukciós javulások, a gépesítés kiterjesztése új ágakra, valamint különböző munkagazdasági előrelépések hatására a teljesítményegységre vetített gépköltségek csökkentek. *A döntő azonban, mind a mezőgazdasági termékárakhoz, mind a gép- és felszerelési árakhoz képest, a mezőgazdasági munkabérek, és a családi munkaerő bérigényének lényegesen gyorsabb ütemű emelkedése volt.* Svájcban pl. míg az összehasonlító gépek ára 1965-re 1948-hoz képest 180—200%-ra emelkedett, az eleven munka ára 300—400%-ra ugrott. Lényegében véve hasonló arányváltozások figyelhetők meg a vizsgált többi országban is. (Lásd 1. sz. táblázat.) Az egyes területeken végbement árváltozásokat tükrözi az 1. sz. ábra is.

Végül a negyedik árviszonylatban — amelyek az üzemszervezés szempontjából jelentősek — a gazdasági növekedés sodrában és az agrárpolitiká-

1. SZ. ÁBRA

A mg.-i árak és bérek alakulása az NSZK-ban

val összefüggésben ugyancsak jelentős áreltolódások következtek be, ui. jelentős arányváltozások mentek végbe az egyes mezőgazdasági árucsoportok között és azokon belül is, annak következtében, hogy a gépesítés hatására jelentősen megváltozott az egyes termelési ágak és egyes termények relatív jövedelmezősége.

1. SZ. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági termelési tényezők fő csoportjai árának alakulása (Index: 1950—1951=100)

Ország	1955—1956				1961—1962			
	bérek	mű- trágya	takar- mányok	gépek	bérek	mű- trágya	takar- mányok	gépek
Ausztria	161	115	134	126	227	117	133	146
Dánia	127	104	100	114	171	110	96	132
Franciaország	165	110	—	117	301	130	—	103
NSZK	155	100	110	118	340	116	115	136
Olaszország	123	95	117	100	144	87	101	95
Svédország	150	—	—	—	250	—	—	—
Svájc	118	92	105	106	146	92	101	122
Egyesült Királyság	112	103	102	—	149	89	92	—

Forrás: A Föld Terv és Föld Jelentés különböző éves kiadványai alapján.

Ezekre a feltételekre, ill. függőségekre vezethetők vissza a nyugat-európai mezőgazdaság II. világháború utáni leglényegesebb változásai.

Az árarányok bemutatott változásai és a technikai haladás hatásai egy sokoldalú alkalmazkodási folyamatot hívtak létre. Ezek legfőbb jellemzői:

- az eleven munka gépi tőkével való széles körű helyettesítése
- az üzem nagyság-szerkezet változásai
- az üzemszervezet átalakulása
- a termelés szerkezet megváltozása
- az üzemek közötti és más ágazatokhoz fűződő kapcsolatok átalakulása

A munkaerő relatív szűkössége, a bérek igen gyors emelkedése munkamegtakarító berendezések széleskörű alkalmazásához vezetett. Az 50-es és 60-as években, a gépesítéshez szükséges strukturális feltételek, és a szükséges beruházási tőke hiánya ellenére is, a nyugat-európai országok mezőgazdaságában a gépesítés gyorsan haladt előre. A tartós termelőeszközhasználat egyidejűleg előmozdítja az iparban végbemenő technikai haladás átvitelét a mezőgazdaságba. A munkaerő gépekkel történő helyettesítése mindaddig tart, amíg ezzel a jövedelmezőség javítható (sőt, bizonyos feltételek mellett, nevezetesen ha az eleven munka hiánya bizonyos feltétlenül elvégzendő munkák elvégzését akadályozza, a jövedelmezőség sem abszolút feltétele gépek alkalmazásának).

II. Az eleven munka helyettesítése gépekkel

A legfontosabb hatást a mezőgazdasági üzemek szervezetére a béremelkedések gyakorolták; arra kényszerítettek, hogy a rendelkezésre álló eleven munkát egyre hatékonyabban fektessék be, és a termékenységre eső eleven munkát csökkentsék.

A mezőgazdaságban alkalmazott munkaerő csökkentése következő utakon valósítható meg:

- a rendelkezésre álló munkaerő kihasználtságának a javításával
- az eleven munka géppel való helyettesítésével
- a termelési irányzat megváltoztatásával
- az üzemnagyságnak a technikai fejlődés követelményeihez való hozzáigazításával.

2. SZ. TÁBLÁZAT

A munkaerő kihasználtság az NSZK három tartományában 1960-ban a legfontosabb földhasználati formákban üzemnagyság szerint

Üzemnagyság ha-ban	Földhasznosítási rendszerek						
	KG I.	KG II.	KT	GK	GT	T II.	TI
Schleswig Holstein							
10—15	89	95	87	90	87	64	82
15—20	100	100	98	101	96	70	90
20—30	111	112	106	110	106	77	100
30—50	108	109	109	107	108	82	111
50—75	107	111	107	108	113	93	115
75—100	93	100	118	107	106	97	114
100 felett	75	78	81	78	80	88	101
Észak-Rajna-Westfalia							
10—15	71	69	68	67	65	55	61
15—20	79	77	77	74	71	57	67
20—30	83	82	81	80	80	67	74
30—50	82	81	85	84	84	66	76
50—75	81	82	82	86	87	79	87
75—100	90	82	—	79	79	70	79
100 felett	80	74	—	75	66	—	51
Bajorország							
10—15	79	77	72	73	69	57	66
15—20	85	82	75	78	74	60	70
20—30	87	86	81	83	78	62	70
30—50	87	85	77	84	82	60	66
50—75	76	79	59	79	81	53	54
75—100	69	60	—	64	46	56	49
100 felett	58	51	—	59	53	44	44

Forrás: Landwirtschaftliche Betriebszählung 1960. 9. tab.

KG = Kapás-gabona

KT = Kapás-takarmány

GK = Gabona-kapás

GT = Gabona-takarmány

T = Takarmány

Ami a rendelkezésre álló munkaerő munkaidejének kihasználtságát illeti, ez az 50-es évek elején, elsősorban a korábban meglevő látens munkanélküliség továbbélő hatásaként, az alacsony színvonalú munkaszervezés következtében, mindenekelőtt a kisebb üzemekben alacsony volt, és ez a körülmény az 50-es években jelentős tartalékát jelentette az eleven munka csökkenésének. A 60-as évekre aztán ezek a lehetőségek a legtöbb országban nagyjából kimerültek, számottevő le nem kötött munkakapacitás csak az 1—2 főt foglalkoztató kis családi üzemekben maradt, amely a munkaerő kötött száma miatt igen nehezen csökkenthető; a kapacitáskihasználás csak az ilyen kellően ki nem használt munkaerő elvándorlásával fokozható.

Az eleven munka géppel történő helyettesítésének döntő szerepe volt és van a mezőgazdaságban alkalmazotteleven munka csökkentésében. A szubsztitúció hatásaként az elmúlt két évtizedben sok millió ember hagyta el a mezőgazdaságot Nyugat-Európában. Csak a hat Közös Piac országban az 1950 és 1960 közötti dekádban a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma kereken 5 millióval csökkent. Az országok többségében a mezőgazdasági munkaerő száma húsz év alatt, kevesebb mint a felére csökkent.

Az 50-es években igen nagy tömegű munkaerő hagyta el Nyugat-Európában a mezőgazdaságot, és bár az elvándorlás üteme a 60-as években még fokozódott úgy, hogy *ez az évtized hozta Európában a legmagasabb elvándorlási arányt, amely valaha is egy szektorban bekövetkezett* (Svédországban és az NSZK-ban megközelítette az évi 4⁰/₀-ot), a felszabaduló munkaerő száma az 50-es évekhez képest csökkent. Míg tehát az *elvándorlás abszolút száma szempontjából az 50-es évek, az elvándorlás üteme szempontjából a 60-as évek hoztak rekordot.* (Egyébként még ennél is gyorsabb volt az elvándorlások üteme az 50-es években az amerikai mezőgazdaságban, ahol is az évi átlagos csökkenés elérte az 5⁰/₀-ot, ami arra utal, hogy az amerikai mezőgazdasághoz képest viszonylag nagy munkaerősűrűségű Nyugat-Európában a csökkenés ütem várhatólag a jövőben sem lassul majd.)

Az eleven munka gépekkel történő helyettesítésének ütemét érzékelteti a mezőgazdaságban foglalkoztatottak relatív számarányának gyors csökkenése.

Mint az adatokból látható, az elvándorlás mértéke valamennyi országban rendkívül gyors volt. Különösen a nagy- és középüzemeket hagyta el nagy számban a gyors gépesítés következtében a munkaerő; ugyanakkor az ezekben végbemenő gyors gépesítés a kis- és nagyüzem közötti termelékenység-különbségeket jelentősen megnövelte, és így a tőkehiány és az üzem nagyság feltételek hiánya miatt gépesíteni nem tudó kisüzemek tömegesen mentek tönkre, az ott dolgozó munkaerő pedig a kedvező alternatívákat kínáló iparban vállalt munkát, ugyancsak elvándorolt.

*A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az összes
foglalkoztatottak %-ában*

	1950	1960	1970
Nagy-Britannia	5,6	—	3,1
Franciaország	29,9	20,7	13,9
Német Szöv. Közt.	22,2	13,8	9,1
Olaszország	41,2	34,5	21,3
Svédország	20,3	11,8	—
Hollandia	14,3	11,3	7,0
Belgium	12,2	7,7	4,8

Forrás: Gerhard Müller: Möglichkeiten des Bündnisses der Arbeiterklasse mit den einzelnen Schichten der Bauernschaft in Westeuropa. 3. old. Kézirat 1972.

*A családi- és idegen munkaerő csökkenése a nyugatnémet mezőgazdaságban
1949 és 1960 között az üzem nagyság szerinti megoszlásban*

	Átlagos munkaerőlétszám az egyes üzem nagyság-kategóriákban											
	2—5 ha		5—10 ha		10—20 ha		20—50 ha		50—100 ha		100 ha felett	
	csmé.	idmé.	csmé.	idmé.	csmé.	idmé.	csmé.	idmé.	csmé.	idmé.	csmé.	idmé.
1949-ben	2,43	0,16	3,14	0,35	3,42	0,96	3,38	2,70	2,81	8,52	1,87	32,0
1960-ban	1,61	0,07	2,36	0,08	2,89	0,19	3,01	0,97	2,58	4,48	1,67	18,5
A munkaerő csökk. fő	0,82	0,09	0,78	0,27	0,53	0,77	0,37	1,73	0,23	4,04	0,20	13,5
A munkaerő csökk. fő	34	56	25	77	16	80	11	64	8	47	11	42
Összes csökk. %-ban	35		35		30		30		38		40	

Forrás: H. Röhm: Die westdeutsche Landwirtschaft. 1964. 56. old.

Míg a magasabb üzem nagyság-kategóriákban lényegében csak az egyre drágább idegen munkaerőt építették — főleg a gépesítés segítségével — le, addig az alacsony üzem nagyság-kategóriákban jelentős arányú volt a családi munkaerő elvándorlása is, ami elsősorban nem a gépesítés közvetlen munkaerő-felszabadító hatása, hanem az üzemfeladás következménye. Pl. a nyugatnémet mezőgazdaságot 1956/57 és 1960/61 között — teljes foglalkoztatottságú munkaerőben számolva — kereken 600 ezer fő hagyta el; ezeknek 80%-a 10 ha alatti üzemből származott és jelentős hányaduk üzemtulajdonos volt.³

3. Az elvándoroltak szociális struktúrája, az elvándorlás szociális hovatartozás szerinti sorrendisége igen érdekes képet mutat, amit ehelyütt nincs módunk elemezni.

Az elvándorlás gyors ütemében fontos szerepet töltött be az ipari és mezőgazdasági bérek és jövedelmek közötti diszparitás, amely az 50-es években a családi gazdaság eszményére alapozott támogatási rendszer ellenére is gyorsan növekedett. A bér- és jövedelemdiszparitás, illetve annak fokozódása egyfelől komoly politikai és szociális feszültségek forrása volt, ua. a gazdaság növekedése szempontjából fontos katalizátor szerepet játszott, amennyiben a mezőgazdasági munkaerő mobilitásának növelésével elősegítette a munkaerőnek egy termelékenyebb szektorba történő áramlását és ezen keresztül hatékonyabb felhasználását.

A mezőgazdasági tőkeberuházások, ezen belül elsősorban a gépi tőkeberuházások, az 50-es években rendkívül gyorsan emelkedtek. 1962/63-ban pl. az NSZK mezőgazdaságába kb. annyit ruháztak be, mint a bányászatba, élelmiszer és élvezeti cikk iparba összesen. (És itt még nincsenek is figyelembe véve a közvetett, tehát a mezőgazdasági kultúra javítását szolgáló beruházások, holott az ilyen jellegű nem üzemi beruházások igen számottevőek, az üzemi beruházások mintegy 70%-át tették ki!).

5. SZ. TÁBLÁZAT

*A bruttó felszerelési tőke alakulása néhány fejlett tőkés ország
mezőgazdaságában 1950/51 és 1963/64 között
(Változatlan árakon)*

	1950/51	1955/56	1960/61	1962/63	1963/64
Franciaország (mill. fr. Fr.)					
Épület	500	530	540	700	780
Gép	870	1450	2740	3070	3591
Összesen	1370	1980	3280	3770	4371
Olaszország (milliárd Lira)					
Épület	—	217,0	347,0	330,0	317,0
Gép	—	144,0	144,0	169,0	196,7
Összesen	—	361,0	491,0	499,0	513,7
Hollandia (milliárd h Ft)					
Épület	126	125	97	98	115
Gép	123	154	193	247	243
Összesen	249	279	290	345	358
Ausztria (mill. Sch.)					
Összesen		1,30	3,02	3,98	—
Dánia (mill. d. Kor.)					
Összesen	639	501	742	722	—
Norvégia (mill. n. Kor.)					
Összesen	524	662	665	750	748

Forrás: E. Rechtziegler: Neue Entwicklungstendenzen in der Lw. der Kapitalistischen Staaten. Disertatio Berlin, 1965.

*A gép- és felszerelési tőke beruházások aránya az összes
beruházások 0/0-ában az 50-es években Nyugat-Európában,
a mezőgazdaságban*

	1950/52	1953/55	1956/58
Belgium	74,2	70,5	70,7
Dánia	45,2	43,3	50,2
Franciaország	64,2	67,7	71,9
Nyugat-Németország	78,8	74,8	72,6
Hollandia	38,4	41,8	52,5
Norvégia	54,0	44,8	33,1
Svédország	72,4	70,4	65,2
Svájc	40,1	46,0	50,2
Egyesült Királyság	56,8	56,6	57,7
Észak-Nyugat- Európa összesen	61,4	62,8	65,8

Forrás: Towards a capital intensive agriculture. Fourth Report on output, expenses and income of agriculture in european countries. 1961 Geneve St (ECE/AGRI) 5.

Amint a táblázatokból kitűnik a gépi beruházások aránya az 50-es években és a 60-as évek elején rendkívül magas volt. Bár a fejlődés országonként igen egyenlőtlen — mások az arányok és eltérő az időbeli lefolyás, mert mások a kiindulási alapok, a múltbeli fejlődés és a súlypontképzés a nemzeti agrárpolitikában —, a nem kis szóródás ellenére is az összkép a gépesítési folyamat rendkívül gyors ütemét mutatja.

Az a tény, hogy a gépi beruházások az összberuházáson belül általában dominálnak, arra utal, hogy a *gépesítés az 50-es években és a 60-as évek első harmadában zömében jóformán csak a növénytermelésre korlátozódik*, ahol a gépesítésnek nincsenek épületfeltételei, és így a gépberuházás közvetlenül, járulékos beruházások nélkül; termelékenységnövelő hatású. Érdekes megfigyelni, hogy azokban az országokban, ahol az állati termékek exportja fontos szerepet játszik, és ahol ezért (Dánia, Hollandia) továbbá, ahol ettől függetlenül (Egyesült Királyság) az állattenyésztésben a nagyüzemek dominálnak — vagyis az állattenyésztés gépesítésének üzemstrukturális feltételei adottak — az épületberuházások már az 50-es években nagyobb részarányt képviseltek bizonyítván, hogy ezekben az országokban a gépesítés már az 50-es években is az állattenyésztésre is kiterjedt. A 60-as évek második felében azután általános jelenség lesz, hogy az állattenyésztés fokozódó gépesítésével, mintegy annak feltételeként megnövekszik az épületberuházások szerepe és aránya az összberuházásokon belül.

A gépi tőke beruházások gyors növekedése, a gépi tőkeállomány gyors emelkedését vonta maga után. A nyugatnémet mezőgazdaságban a gépi tőke 1950/51 és 1962/63 között reális mindenkori értéke alapján (azaz az időarányos leírásokkal csökkentve) több mint a duplájára nőtt és elérte a 9,5 milliárd DM-t; miközben a mezőgazdaságilag hasznosított terület 3,5⁰/0-kal, a munkaerő állománya pedig — teljes foglalkoztatottságú munkaerőben kife-

jezve —42⁰/₀-kal csökkent. Az igen gyors munkaerő-elvándorlás következtében különösen gyorsan nőtt az 1 munkaerőre jutó tőkeállomány, általában jóval gyorsabban, mint az iparban.

7. SZ. TÁBLÁZAT

Az 1 munkaerőre jutó tőkeállomány változása a nyugatnémet mezőgazdaságban (1950-es változatlan árakon) DM-ben

	Allótőke	ebből Épület	Gépi felszerelés	Allatállomány (ló nélkül)
1950/51	8 783	5 346	1025	2108
1955/56	11 410	6 130	2130	2647
1968/59	13 959	7 447	3150	3097
1959/60	15 260	8 079	3678	3249
1960/61	16 994	8 733	4324	3699
1961/62	18 075	9 164	4783	3907
1962/63	18 977	9 554	5141	4082
1963/64	19 909	9 938	5535	4257
1964/65	23 373	11 590	6714	4940

Forrás: R. Rehtziegler: I. m. 69. old.

Ha összevetjük 1950/51 és 1964/65-ben az ipar és mezőgazdaság 1 foglalkoztatottra jutó tőkeállományát az NSZK-ban, az alábbi eredményt kapjuk.

1 foglalkoztatottra jutó tőkeállomány az iparban	12 772 DM	20 860 DM
1 foglalkoztatottra jutó tőkeállomány a mg.-ban	8 783 DM	23 373 DM

Vagyis 1950/51-ben 31⁰/₀-kal alacsonyabb, 1964/65-ben 12⁰/₀-kal magasabb volt a mezőgazdaságban, mint az iparban! (És a mezőgazdaság tőkeállományában a földtőke még figyelembe sincs véve!)

A felszerelési tőke szempontjából azonban a mezőgazdaság lemaradása még tetemes, hisz felszerelési tőkeállománya alig egyharmada az iparénak! Ui. az 50-es évek és a 60-as évek elejének magas gépberuházási aránya ellenére is a mezőgazdaság tőkeállományán belül az épületek dominálnak, de magas az állatok tőkerészesedése is.

A mezőgazdaság tőkeállományának gyors növekedése, magas mezőgazdasági beruházási kvótákra utal (lásd 8. sz. táblázat).

Ha pedig összevetjük a mezőgazdasági beruházási kvótákat az ipari beruházási kvótákkal, kiderül, hogy néhány országban az előzőek tartósan jóval magasabbak, mint az utóbbiak.

A gyors munkaerő-elvándorlás következtében különösen gyorsan nőtt az 1 foglalkoztatottra jutó tőkeállomány a nyugat-európai országok mezőgazdaságában.

8. SZ. TÁBLÁZAT

A bruttó felszerelési tőke-beruházások a bruttó belföldi termelés
%-ában a mezőgazdaságban

	1950/51	1955/56	1960/61	1963/64
Franciaország ²	7,6	10,1	11,4	12,8
Olaszország ^{3, 4, 5,}	11,9	13,8	18,8	17,8
Hollandia ^{1, 2, 3, 4}	10,0	11,2	10,1	13,5
Nagy-Britannia ^{3, 4, 7}	13,5	13,8	16,8	18,4
Ausztria ^{2, 4, 7}	11,2	21,2	29,6	—
Dánia ^{3, 4}	11,1	9,6	14,6	14,3 ¹
Norvégia ^{3, 4, 7}	19,1	20,2	25,0	24,8

1) 1962/63; 2) Piaci árakon; 3) Naptári évek; 4) Tényező árakon; 5) Beleértve talaj-javítás; 6) 1951; 7) Beleértve erdőgazd. és halászat.

Forrás: E. Rechtziegler: I. m. 61. old.

9. SZ. TÁBLÁZAT

Az 1 foglalkoztatottra jutó bruttó tőkeberuházás a különböző
ágazatokban az NSZK-ban
(1000 DM, 1954-es változatlan árakon)

	1955	1960	Átlagos évi növekedési ütem %
Mező-, erdőgazdaság, halászat	12,7	17,8	7,0
Bányászat	24,0	38,2	10,0
Energiagazdaság	202,5	248,4	4,0
Ipar	13,2	17,3	6,5
Ebből alapanyag	24,4	33,2	6,5
Beruh. javak	7,5	10,0	6,0
Élelmiszer- és élvezeti cikk ipar	21,4	26,2	4,0
Kézműipar, egyéb ipar	8,5	11,3	6,0
Építkezés	3,6	6,7	13,5
Kereskedelem	10,4	11,7	2,5
Közlekedés	45,9	57,1	4,6
Szolgáltatási ipari tevékenység	72,4	79,9	2,0

Forrás: W. Kirner: Struktur und Strukturveränderungen des Anlagevermögens in der BRD im Zeitraum von 1950 bis 1960. in: Wandlungen der Wirtschaftsstruktur in der BRD. 149. old. Westberlin 1962 Duncker u. Humblot.

Látható, hogy az 1 foglalkoztatottra jutó bruttó tőkeberuházás a mezőgazdaságban 1960-ban meghaladta az ipari átlagot, az átlagos évi növekedés

pedig csak az építőiparban és a bányászatban volt gyorsabb, mint a mezőgazdaságban.

Igen szoros kapcsolat van az üzem nagyság és a tőkeberuházások, ill. a tőkeállomány nagysága között. Az üzem nagyság növekedésével egyenes arányban nő a tőkeállomány, mennél nagyobb az üzem, annál nagyobb a tőkeereje.

1963/64-ben az 1 üzemre jutó működőtőke nagysága a különböző üzemnagyság-kategóriákban a következőképpen alakult:

	Északnyugaton	Délen
20 ha alatt	48 625 DM	40 174 DM
20—50 ha	181 425 DM	162 468 DM
50 ha felett	447 747 DM	427 998 DM

(Lásd: Bauern im Bonner Bundesstaat. Staatsverlag der DDR Berlin, 1968.)

De nemcsak az üzemre vetített, hanem az 1 munkaerőre vetített tőkeállomány is emelkedő tendenciát mutat az üzem nagyság függvényében, és a kis- és nagyüzem közötti különbségek az idő függvényében állandóan nőnek.

10. SZ. TÁBLÁZAT

Az 1 munkaerőre jutó működőtőke alakulása a nyugatnémet mezőgazdaságban az üzem nagyság függvényében

	20 ha alatt		20—25 ha		50 ha felett	
	DM	1957/58=100	DM	1957/58=100	DM	1957/58=100
<i>Északnyugaton</i>						
1957/58	26 283	100,0	38 669	100,0	42 263	100,0
1960/61	31 884	121,3	51 295	132,6	52 779	125,1
1964/65	49 756	189,3	77 278	199,8	91 236	215,9
<i>Délen</i>						
1957/58	26 079	100,0	33 333	100,0	35 096	100,0
1960/61	30 799	118,1	43 024	129,1	45 652	130,1
1964/65	46 451	178,1	68 959	206,9	80 288	228,8

Forrás: E. Rechtziegler: Konzentration unter dem Druck der Monopole in Bauern in Bonner Bundesstaat. 66. old. Staatsverlag der DDR. Berlin, 1968.

Annak ellenére, hogy a felmérés igen összetett üzemnagyság-kategóriákat alkalmaz, mert mindössze 3 kategóriába sorolja az összes üzemet és az ily módon keletkező átlagszámok mögött óriási szóródás van, az adatokból így is érzékelhető, hogy az üzem nagyság és az 1 főre jutó működőtőke állomány között erős pozitív korreláció van. Az üzem nagyság növekedésével az 1 főre jutó tőkeállomány — amely a munka technikai felszereltségének, a gépesítés színvonalának kifejezője, — gyorsan növekszik és a technikai fejlődés előrehaladásával a különbségek egyre nagyobbak lesznek. Amint ezt az adatok mutatják, a kis- és nagyüzem közötti különbségek nemcsak az 1 főre

jutó tőkeállomány abszolút nagyságában, de színvonalában is egyre növekednek, mivel a nagyobb üzemek a magasabb bázisadatok ellenére is sokkal gyorsabban növelték az 1 főre jutó tőkeállományt.

III. A GÉPESÍTÉSI FOLYAMAT LEFOLYÁSA

Az, hogy a gépesítés folyamata hogyan zajlik le, az függ:

- a rendelkezésre álló jövedelem színvonalától
- a bér- és gépköltségek alakulásától
- a gépesítés feltételét képező épületberuházások nagyságától
- az üzemi géphasználat intenzitásától
- az agrárstruktúrától, ezen belül is elsősorban az üzemnagyságtól és az üzemszervezettől
- a technikai vívmányok megteremtésének és átvételének sebességétől.

A vizsgált országok a felsorolt meghatározók tekintetében különbségeket mutatnak fel, ennek ellenére, a *lényegi meghatározók* nagyfokú hasonlósága következtében, a gépesítési folyamat lefolyása a lényeget tekintve nagyjából megegyező. Különbségek mindenekelőtt az egyes részfolyamatok sebességében, ezek egymáshoz való viszonyában, a gépesítés hatókörében és hatékonyságában találhatók.

A mezőgazdaság gépesítésében a *traktoré a kulcsszerep*. A traktor tömeges elterjedése jelentette a forradalmi változások kezdetét és egyúttal a további gépesítés feltételét a mezőgazdaságban. A traktor igen alkalmazkodóképes, mozgékony, sokoldalúan felhasználható meghajtóaggregát; megfelelő munkagépekkel kiegészítve minden mezőgazdasági munka elvégzésére alkalmas univerzális erőgép, a modern mezőgazdaság *energiaközpontja*. Jelentősége kulcsfontosságú a mezőgazdaság gépesítésében. Noha a traktort már a II. világháború előtt is alkalmazták a mezőgazdaságban, bevetésére elsősorban ökonómiai feltételek hiánya miatt, viszonylag szűk körben került sor. Ezt igazolják az alábbi német adatok.

11. SZ. TÁBLÁZAT

*Allati és gépi vonóerő a német, ill. nyugatnémet
mezőgazdaságban 1935/38—1964/65-ig*

	1935/38	1950/51	1955/56	1961/62	1964/65
Allati vonóerő	1934	1824	1468	775	462
1000 vonóerő- egységben ¹					
Allati vonóerő 100 ha mg.-ilag műv. területre	13,2	12,9	10,3	5,5	3,3
Traktor 1000 dh	20	139	461	938	1107
Traktor LE (1000)	500	3267	8990	19050	24195
Traktor LE 100 ha mg.-ilag műv. területre	3,4	23,1	63,1	134,1	171,2

1. Az állati vonóerő átszámítási kulcsa: 1 ló = 1,1 lóerő, 1 igásökör = 0,5 lóerő, 1 igásthén = 0,2 lóerő.

Forrás: Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten Hamburg—Berlin különböző éves kiadványai alapján.

Az 50-es években azután a traktor megkezdte a maga diadalútját; rendkívüli gyorsasággal széles körben váltja fel az állati vonóerőt, és ezen túlmenően jelentősen megnöveli a mezőgazdaságban alkalmazott vonóerő mennyiségét, utat nyitva ezzel nagy teljesítményű munkagépek alkalmazása előtt. „A traktor — Fergusson szavaival élve — nem gépesített ló, hanem *mozgó energiaközpont*” Alkalmazása és elterjedése alapfeltétele a mezőgazdasági munkafolyamatok széles körű gépesítésének. *A traktor széles körű alkalmazása beindítja a mezőgazdaság műszaki és struktúrális forradalmát.* A traktor tömeges elterjedése elindítja azt a folyamatot, amelynek eredményeként a mezőgazdaságban is egyre határozottabban érvényre jutnak a gépi termelés technikai és gazdasági törvényszerűségei. A gépesítés előrehaladtával itt is mind parancsolóbb üzemgazdasági követelménnyé válik, hogy a többi termelési tényezőt igazítsák a fix költséget okozó technikai elemhez. Gépek tömeges alkalmazásával megszűnik az a mezőgazdaságra korábban jellemző helyzet, hogy a termelési tényezők szinte bármilyen színvonalon mennyiségi optimumba kerülhettek. A termelési tényezők optimális kombinációjának meghatározásánál, a gépi kapacitás válik a szilárd elemmé, kiindulóponttá, amelyhez a többi elemnek idomulnia kell. *Mennél szélesebb hatókörű a gépesítés, annál inkább az alkalmazott technika függvényévé válik az üzemnagyság és az üzemszerkezet.*

12. SZ. TÁBLÁZAT

*A vonóerő összetételének megváltozása 1951—1960 között
a nyugat-európai országokban*

	1951				1960			
	Állati LE 1000	Traktor LE 1000	Össz. LE 1000	Az állati LE részaránya %	Állati LE 1000	Traktor LE 1000	Össz. LE 1000	Az állati LE részaránya %
Ausztria	1932	421	2353	82	1050	2193	3243	32
Belgium	1673	281	1954	86	1078	1204	2282	47
Dánia	2954	708	3662	81	875	3223	4098	21
Franciaország.	16660	3982	20642	81	12103	18406	30509	40
NSZK	10185	3612	13797	74	4970	15723	20693	24
Olaszország.	5138	1975	7113	72	2856	7410	10266	28
Hollandia	1708	533	2241	76	1197	1766	2963	40
Norvégia	1225	376	1601	77	714	1505	2219	32
Svédország.	2688	2156	4844	55	1358	4651	6009	23
Svájc	917	227	1144	80	665	649	1314	51
Egy. Kir.	2898	9544	12442	23	1200 ¹	12722	13922	9

Megjegyzés: 1 ló = 7 LE. (Csak ló.)

Forrás: Montly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics 15. k. 1966. 5. sz.
4. old.

Amint a táblázatból látható, a vonóerő gépesítésében a nagy ugrás a vizsgált országok többségében az 50-es években következett be. A számadatok mutatják, hogy 1950-ben az állati és gépi vonóerő aránya a vizsgált országok többségében (az Egyesült Királyság és Svédország kivételével, ahol az elsőnél a több évtizedes, erősen a termelékenység növelésre koncentráló sajátos agrárpolitika, és az árutermelő nagyüzemek jelentős hányada, a másodiknál az a tény, hogy nem érte háborús veszteség és a gazdaságnak ezzel összefüggő visszaesése, továbbá, hogy a svéd agrárpolitika közvetlenül a háború utántól a strukturális átalakítás előmozdítását állította a középpontba) még jelentősen az állati vonóerő javára billen. Egyúttal figyelemre méltó, hogy az említett két ország kivételével a vonóerőarány a különböző országokban mennyire hasonló; az állati vonóerő aránya 72—86%-ig terjed. Első pillantásra meglepő, hogy éppen a technikailag viszonylag legfejletlenebb olasz mezőgazdaságban a legmagasabb a gépi vonóerő viszonylagos aránya. Ez a tény a szélsőséges olasz agrárstruktúrában leli magyarázatát: a hatalmas nagybirtokok, amelyek az üzemek számának ugyan elenyésző hányadát teszik ki, de a mezőgazdaságilag művelt területek tekintélyes hányadát birtokolják, már az 50-es évek elején viszonylag jól gépesítettek voltak, ua. az olasz mezőgazdaságra annyira jellemző törpebirtokok nagy számában semmiféle vonóerő — tehát igerő sem — nem létezett. A viszonylag magas gépesítettségi arány tehát egy alacsony fajlagos vonóerő-teljesítményt takar.

Az 50-es években a vonóerő struktúrája valamennyi országban radikálisan megváltozott és 1960-ra, Svájc kivételével (ahol a mostoha terepviszonyok szükségessé teszik a jelentős gépi vonóerő növekedés *mellett* az állati vonóerő szélesebb körű alkalmazását) az állati vonóerő aránya valamennyiükben 50%, legtöbbjükben 30% alá csökkent. Az adatok értékelésénél még figyelembe kell venni, hogy a vonóerő-összetétel kiszámítása LE egységben történik és a fenti értékelésben az állati vonóerő igen magas egységértékkel van számításba véve (1 db ló = 7 LE); továbbá, hogy az adatok csak a relatív arányokat érzékeltetik és nem utalnak a vonóerővel való ellátottság színvonalára. Ami az 50-es években az egyes országokban végbement változások jellegét illeti, az adatok értékelése rávilágít arra, hogy a gépi vonóerő növekedése egyes országokban (Dánia, Belgium) inkább az állati vonóerő gépi *kicserélését*, másokban (Franciaország, Olaszország) mindenekelőtt a vonóerő *növekedését* jelentette, de a *traktor elterjedésével összességében valamennyi országban jelentősen nőtt a vonóerő.*

A traktor gyors elterjedése az állati vonóerő motorikus vonóerővel történő gyors helyettesítését vonta maga után. Az NSZK-ban pl. 1949 és 1962 között a motorizált vonóerő 9-szeresre emelkedett, miközben az állati vonóerő 65%-kal csökkent; ezen belül az igavonó ökrök és tehenek száma 82%-kal, a loállomány pedig 57%-kal csökkent. A traktor azonban nemcsak helyettesítette az állati vonóerőt, hanem az állati vonóerő csökkenését meghaladó mértékű motorikus vonóerő növekedése következtében az összes vonóerő 120%-kal megnövekedett. Az NSZK-ban az 50-es években az állati igaerő gépi szubsztitúciója úgy ment végbe, hogy 1 igavonó állatot átlagosan 13—14 LE gépi vonóerővel helyettesítettek. Általános, valamennyi vizsgált országban megfigyelhető jelenség, hogy a gépi szubsztitúció során az *igaerőt felváltó gépi vonóerő löerőteljesítménye jóval meghaladja a helyettesített állati erőt.* Mennél jobban előrehaladt a gépesítés, annál inkább áll ez az összefüggés. *Ui. egyrészről a helyettesíthető igásállatok száma állandóan csökken, más-*

résről, és ez a lényegesebb, a munkafolyamatok széles körű gépesítésével, géprendszerek, gépaggregátok terjedésével, egyre univerzálisabb, nagyobb lóerőteltjesítményű traktorokra van szükség. A traktor ugyanakkor jelentős mennyiségű kézimunkát is megtakarít.

A traktorpark valamennyi fejlett nyugat-európai országban gyorsan emelkedett. Így pl. 1951 és 1961 között Franciaországban és Belgiumban egyaránt 4-szeresre, Hollandiában 4,5-szeresre, Luxemburgban pedig 8-szorosra nőtt a mezőgazdaságban alkalmazott traktorok száma, miközben az ígásállatállomány, noha eltérő intenzitással, de mindenütt csökkent.

A lóállomány mindenekelőtt azáltal csökkent, hogy az üzemenkénti lóállomány csökkent, tehát a korábban több lovat tartó üzemek lecsökkentették az állományukat 1—2 lóra, ua. sok, korábban is csak egy-két lovat tartó középüzem, a motorizálás ellenére a traktor mellett is megtartotta a lovat, ui. — elsősorban a különleges terepadottságú üzemekben — bizonyos munkák elvégzése változatlanul előnyösebb lóval, mint traktorral. Ez a magyarázata annak, hogy a lóállomány általában jóval gyorsabban csökkent, mint a lovat tartó üzemek száma.

A szarvasmarha vonóerő a 60-as évekre csak a kisüzemekben maradt meg. Nyugat-Németországban az 1960-as mezőgazdasági census szerint 287 ezer üzem 638 700 ígástenet tartott; ezek 94⁰/₀-a 10 ha alatti üzemben volt. A 60-as években a vonóerő gépesítése tovább folytatódott és ennek eredményeként a 60-as évek második felére a traktorsűrűség a legtöbb nyugat-európai országban magas színvonalat ért el.

Érdekes jelensége a gépesítésnek, hogy az 1 traktorra jutó vonóerő a Közös Piac országokban bizonyos különbségeket mutat, amely különbségek *egyrészt* az agrárstruktúra különbségeivel, *másrészt* a gépesítettség — pontosabban a gépi vonóerő — színvonalának különbségeivel függenek össze. Az 1 traktorra jutó vonóerő alakulásának sajátosságai felhívják a figyelmet az átlagos gépesítettségi adatok mögött meghúzódó nagy szóródásokra. (Különösen áll ez a heterogén agrárstruktúrájú Olaszországra.)

13. SZ. TÁBLÁZAT

1000 ha mezőgazdasági területre jutó traktorok számának alakulása

	1950	1956	1957	1958	1959	1960	1962	1964	1965	1966	1967
NSZK	9,8	37,8	42,9	48,7	54,4	60,2	70,6	78,6	83,9	87,9	91,2
Franciaország	4,3	12,4	15,5	18,1	20,4	22,3	26,1	29,8	31,3	33,0	34,4
Olaszország	2,9	8,4	9,4	10,4	11,3	12,5	15,5	19,3	21,5	23,6	—
Hollandia	8,4	18,8	21,3	23,2	25,7	28,2	32,7	38,5	46,1	46,6	48,0
Belgium	4,5	16,0	18,7	20,6	24,0	25,1	31,0	36,4	39,0	43,2	47,4
Luxemburg	9,3	34,6	38,7	41,4	43,6	45,2	49,1	52,5	54,2	54,2	57,3

Forrás: Agrarstatistik 1968. 8. sz. 106. old.

Általában ott alacsony az átlagos lóerőteltjesítmény, ahol szétaprózott az agrárstruktúra, kevés a nagyüzem és ahol a gépesítés oly mértékben előrehaladott, hogy a kisüzemek is széles körben alkalmaznak traktort. Nyugat-Németországban pl., ahol kevés a nagyüzem és az átlagos üzem nagyság is a

legalacsonyabbak közé tartozik, ua. a vonóerő gépesítése előrehaladott, 1 traktornak 1967-ben az átlagos vonóerő-teljesítménye 23,4 LE, a 6 ország közül a legalacsonyabb; ua. Olaszországban, ahol sok a hatalmas földesúri nagyüzem, az átlagos vonóerő gépesítettségi szint pedig alacsony (a Hatok közül messze a legalacsonyabb), az egy traktorra jutó vonóerő a legmagasabb; 1967-ben 37,1 LE. A sorrend egyébként: Olaszország (37,1), Hollandia (33,9), Belgium—Luxemburg (32,7), Franciaország (30,1), NSZK (23,4) LE.

Ami az egy traktorra jutó vonóerő dinamikáját illeti, megfigyelhető, hogy 1958-ig csökkenő, attól kezdve növekvő irányzatot mutat. Ez arra utal, hogy előtérbe kerül a traktor sokoldalú használata, nagyteljesítményű munkagépek alkalmazása.

Az 1 traktorra jutó vonóerő dinamikája Olaszországban a leggyorsabb, ami arra utal, hogy Olaszországban még a 60-as években is gyakorlatilag csak a nagyüzemek motorizálták a vonóerőt.

A traktor elterjedése, a motorizálás lefolyása alapvetően a következők függvénye:

1. Az ár- és költségreklációk alakulása: amit a következők határoznak meg:

- A bérek és bérigények alakulása,
 - A mezőgazdasági árak, illetve az állati vonóerő takarmányköltségének az alakulása,
 - A traktorköltségek alakulása.
2. A rendelkezésre álló munkaerő mennyisége és minősége.
3. A mezőgazdasági technika állása.

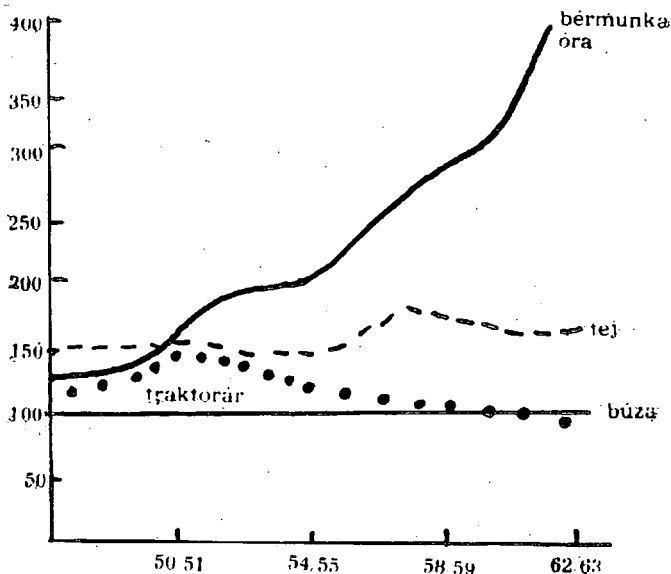
Az 50-es évektől kezdődően a *mezőgazdasági bérek és bérigény rendkívül gyorsan emelkedett, ua. az új traktorok ára dacára az új konstrukciókban megtestesülő jelentős műszaki haladásnak, jóval lassabban emelkedett úgy, hogy az ár- és költségviszonyok egyre inkább a traktor alkalmazására ösztönöztek. A traktortechnika gyors javulása pedig lehetővé tette, hogy szinte minden területen lehetővé vált az állati vonóerő traktorral történő helyettesítése. A kezdetleges körmös kerekű traktorokat gyorsan kiszorították a gumikerekűek, majd megjelentek a négykerék-meghajtású traktorok, amelyek jobb vontatási- és terepjáró képességűek, jobb stabilitásúak és jobb agronómiai eredményt is adnak, mint a kétkerék-meghajtásúak. De a traktor műszaki fejlődése ezzel sem állt meg, a típusok tovább tökéletesednek, és az új generációk egyre nagyobb teljesítményre képesek, biztonságosabbak, könnyebben kezelhetők és egyre szélesebb körűen alkalmazhatók.*

Amint a 2. sz. ábra mutatja, a traktor csereértéke javult különböző mezőgazdasági termények vonatkozásában, de különösen ugrásszerűen javult a helyettesítési szempontjából döntő szerepet játszó eleven munka költségek viszonylatában. Egy új traktor ára 1932-ben 14 ezer munkaóra díjával volt egyenértékű Németországban, 1962-ben egy technikailag sokkal tökéletesebb változatáért csak 4600 munkaóra bérét kellett az NSZK-ban kifizetni.

A motorizálás egyik fontos motívuma és következménye, hogy az állati vonóerő csökkentésével *igen nagy takarmánytermelő területeket szabadított fel.* Az NSZK-ban az 1951/52 és 1961/62 között eltelt 10 év alatt elért ilyen jellegű megtakarítás 2,4 millió tonna gabonaegységnek felel meg, ami az időszak alatti nettó élelmiszertermelés növekedésének a 30%-a!

A gépesítés egy további fontos következménye, és a további gépesítés egyik indítéka, hogy a gépesítéssel megszüntethetők a korábbi kiugró mun-

Egy 20—25 LE-s traktor különböző csereértékeinek áralakulása az NSZK-ban
(Traktorár = 100)

kacsúcsok, és a munkaerő-felhasználás, illetve munkaerő-szükséglet évi megoszlása egyenletesebbé válik. Ez pedig a jelenlegi munkaerőhelyzet mellett, amikor is idénymunkást igen nehéz kapni, rendkívül fontos hatás (Blohm egy kísérleti gazdaság példáján demonstrálta, hogy néhány év alatt ezen a területen is milyen jelentős változások mentek végbe.)

A gépesítési folyamat lefolyásában a motorizálás megelőzi a munkaformák gépesítését. A gépi beruházások struktúrája a gépesítési folyamat előrehaladásával gyors ütemben változik. Az NSZK-ban pl. 1954/55-ben még az összes bruttó gépi beruházásoknak kereken a 60%-át fordították traktorokra és csak 40%-át egyéb gépek beszerzésére; 1964/65-ben ezzel szemben már fordított a helyzet: traktorokra kevesebb, mint 40%, pontosabban 38%-át, egyéb gépekre pedig 62%-át fordították a bruttó gépi beruházásoknak. Ez az arányeltolódás a munkagépek javára a gépi beruházásokra fordított összegek növekedésével várhatólag — ha lassan is — tovább folytatódik. Egyébként a traktorra fordított beruházási összegek, a csökkenő részarány mellett, gyakorlatilag változatlanok, mert — annak ellenére, hogy szakértői becslés szerint az NSZK-ban az 1966/67-re elért 1,2—1,3 milliós traktorszám a jövőben már számottevően nem növekszik, sőt hosszabb távon, az agrárstruktúra változásai és a nagyobb lóerőteljesítményű traktorok elterjedése következtében, valószínűleg még csökken is — a traktortechnikában végbemenő gyors műszaki fejlődés következtében, a kicserélés üteme igen gyors.

Az 50-es évek első felében az alkalmazott traktorok átlagos vonóereje általában csökkenő tendenciát mutatott, ui. a motorizálás első fázisában szé-

les körben alkalmaztak kistraktorokat. Az 50-es évek második felétől azonban az egy traktorra vetített vonóerő-teljesítmény, gyors emelkedést mutat. Ez részben azzal függ össze, hogy az 1 traktort alkalmazó üzemenél a kis-teljesítményű traktor nem vált be, magas specifikus költségei és viszonylag alacsony termelékenysége miatt. A kistraktorok ui. nem alkalmasak minden munka elvégzésére; alacsony vonóerő-teljesítményeik miatt nem használhatók fel nehéz munkagépek, trágyaszórók, kombájnok, gépaggregátok vontatására. A kis teljesítményű traktoroknál a LE-re vetített beruházási és munkaköltségek magasabbak, mint a közepes- és nagyteljesítményű traktoroknál. Ezért sok esetben előnyösebb egy közös használatú nagy traktor (főleg egy kis traktor mellett második gépként, amelynek csak speciális nagyteljesítményt igénylő munkák elvégzésében van szerepe), mint a saját tulajdonú kicsi. 1960-ban az NSZK-ban 93 ezer üzem élt a közös traktorhasználat lehetőségével, elsősorban 2—5 ha-os gazdaságok, amelyek zömében a mezőgazdálkodást, mint melléktevékenységet üzik. A közös traktorhasználat viszonylag alacsony száma a traktor kulcsfontosságú szerepével magyarázható; a teljes gépesítés ui. nem valósítható meg csak közös használatú traktorral.

Az alkalmazott traktor vonóereje és az üzem nagyság között szoros pozitív korreláció figyelhető meg. Az 60-as évek első felében az NSZK-ban az új traktorok leggyakoribb vonóereje 25—36 LE volt, a nagyobb üzemek azonban már ekkor zömében 50 LE teljesítményűnél nagyobb traktorokat alkalmaztak, a 60-as évek második felében pedig gyorsan bővül a 100 LE-nél nagyobb teljesítményű traktorok forgalma.

Az 5 ha-nál kisebb üzemek általában kis teljesítményű, 20 LE-t nem meghaladó, használt traktorokat vásárolnak, de elég jelentős a használt traktorok aránya az 5—10 ha-os üzemekben is. Az NSZK-ban pl. a 60-as évek első felében igen nagy volt a 6—11 éves traktorok forgalma.

A gyors technikai haladás és az igen magas javítási költségek mellett viszonylag gyors volt a használatban levő traktorok kiselejtezése; általában évekkal az üzemképesség megszűnése előtt sor került rá. Egy nyugatnémet vizsgálat szerint⁴ 1952 és 1961 között egy traktor átlagos használati ideje a lehetséges 22 év helyett csak 15—16 év volt.

A traktor széles körű elterjedésének az előzőekben vázolt sajátosságai lényegében véve valamennyi fejlett nyugat-európai tőkés országban megfigyelhető, különbségek elsősorban a folyamatok időbeli eltolódásában és lefolyásuk sebességében jelentkeznek.

A traktorellátottság színvonala, a gépesítés első szakaszában, alkalmas mérőszám a gazdálkodás technikájának kifejezésére, mivel a *traktor előfeltétele a legtöbb újfajta munkagép alkalmazásának. A hajtóenergiát biztosító erőgép, a traktor milyensége, technikai lehetőségei, teljesítőképessége, meghatározza a termelési folyamatok gépesítésének lehetőségét, önmagában azonban nem fejezi ki az egyes munkafolyamatok gépesítettségi színvonalát.* Erre az egyes munkagépek elterjedtsége, illetve azok színvonala ad választ. Ha pl. az egyes üzem nagyság-kategóriák gépesítettségét a traktorellátottság alapján ítéljük meg, erősen torz, a valóságos helyzetről jóval kedvezőbb képet kapunk. A traktor, éppen, mert univerzális, minden munkafolyamatra felhasználható erőgép, sokkal gyorsabban terjedt a kisüzemekben, mint a csak bizonyos munkafolyamatok végzésére bevethető munkagépek. Általá-

4. P. C. von Herder: Wirtschaftliche Voraussetzungen und Entwicklungslinien der Mechanisierung in der Landwirtschaft der BRD seit 1949. Frankfurt/M. 1965.

ban mennél speciálisabb egy munkagép, racionális alkalmazása annál nagyobb üzemméretet követel, és így annál kevésbé alkalmas arra, hogy kisebb üzemekben alkalmazzák.

A motorizálás döntően befolyásolja a gépesítés fokát a különböző munkaterületeken, de önmagában még nem határozza meg. *A mezőgazdasági munkákat a gépesítés szempontjából három nagy csoportba soroljuk:* 1.) Művelési munkák; 2.) Betakarítási munkák; 3.) Mezőgazdasági továbbfeldolgozó munkák. Ezek a munkafajták a gépesítés során alapvetően a következőkben különböznek egymástól:

- A technikai eszközök befolyása a munkamegtakarításra, a munka minőségére, és a munkakörülményekre,
- A gépenkénti és a felszabaduló munkaerőnkénti tőkeáfordítás nagysága,
- Az évi munkakapacitás nagysága,
- A munka elvégzéséhez rendelkezésre álló idő,
- Az üzemi használatra való alkalmasság,
- A gépköltségek nagysága és struktúrája,
- A gépesíthetőség foka, megoldhatósága.

A felsorolt különbségek eltérő súlyának megfelelően a gépesítés különböző gyorsasággal ment végbe az egyes munkaterületeken.

A művelési munkák gépesítése.

Ide tartozik a talajelőkészítés, földmunkák, ápolás. Ezeknek a munkáknak a gépesítése *egyszerűen és olcsón megoldható*; a hagyományos gépek kevés változtatással a traktor mögött is alkalmazhatók, ezért ezen a területen a motorizálással gyakorlatilag együtt jár a gépesítés. A magas fokú gépesítés olcsón megoldható, mindezek ellenére a felmérések tanúsága szerint, a felszereltség az üzemnagyság csökkenésével, csökkenő.

A földmégmunkálás általában gazdaságosan gépesíthető, ezzel szemben az előkészítő és ápolási munkák csak akkor, ha a művelési ágak elég nagyok ahhoz, hogy a különböző célgépek kapacitását lekösse. Ebből következően a legtöbb nyugat-európai országban jelentős a közös géphasználati formák szerepe. A közös géphasználati formák szervezete igen különböző, általában gépfajtánként más és más. A növényvédőgépek esetében pl. a bérgepforma a legelterjedtebb, a krumpliültetőnél ezzel szemben inkább a közös tulajdonú gép.

Ezeknél a munkáknál a teljesítményeket leginkább a művelési szélesség, ill. gyorsaság növelésével, gépek egymásután kapcsolásával, gépaggregátok alkalmazásával, ill. műveletek elhagyásával (minimum tillage), valamint mechanikai megművelés helyett vegyi gyomvédelem alkalmazásával növelték.

A betakarítási munkák gépesítése

Szemben a művelési munkákkal, a betakarítási munkáknál *a gépesítési színvonal emelkedésével a munkamódszerek állandóan messzemenően megváltoznak*. Itt a magas fokú gépesítés csak nagy teljesítményű, tőkeigényes gépek alkalmazásával valósítható meg. Ezek a gépek rendkívüli mérték-

ben gyorsítják és könnyítik a munkát, de igen drágák, gazdaságos bevetésükhöz nagy terület kell, s így a kisüzemek nem tudják őket alkalmazni. Amennyiben egyes országokban (pl. NSZK) mégis találhatók kisebb üzemekben ilyen gépek, az azzal magyarázható, hogy egyes üzemek a munkacsúcspont idején nem rendelkeznek idénymunkásokkal, és annak ellenére, hogy a drága speciális gép alkalmazása gazdaságtalan, az idénymunkaerő hiányának áthidalására kénytelenek ezt a megoldást választani.

A szétaprózott agrárstruktúra mellett igen nagy jelentősége van a betakarítási munkáknál a közös géphasználati formáknak, ui. a legtöbb terménybetakarító gép, a legkisebb kivételben is nagyobb kapacitással rendelkezik, mint amire az adott üzemnagyságok mellett szükség van, és gazdaságos bevetésük csak üzemközi együttműködéssel érhető el. *A közös géphasználat terjedését azonban a mezőgazdasági géphasználat néhány sajátossága akadályozza; így többek között az a tény, hogy a gép használata időbelileg általában csak igen korlátozottan tolható el, továbbá az, hogy a mezőgazdasági gépek a szállítás szempontjából általában igen kényesek, és így térbeli hatókörük viszonylag kicsi.* Az ebből fakadó gyakorlati nehézségek áthidalására az utóbbi időben, elsősorban a szétaprózott agrárstruktúrájú országokban államilag is szorgalmazták és pénzügyileg támogatják az üzemek közötti géphasználat kiszélesítését szolgáló kooperatív szerződések intézményesítését. Az elmúlt években megfigyelhető volt, hogy erősen megnövekedett az üzemek közötti géphasználat valamennyi szervezeti formájának a jelentősége, az iparszerű bér munka-vállalkozás éppúgy, mint a díjtalan gépi körökben szerveződő szomszédi segítségnyújtás, valamint a géptársulások, gépbankok egyaránt gyorsan terjedt. A fejlődés ezen belül a közös tulajdonú gépek esetében a legvontatottabb, a közös tulajdonból adódó szervezeti nehézségek miatt. (Különösen a karbantartó és javítómunkák szabályozása, a szakszerű kezelés és a bevetés sorrendje okoz ilyen esetben nehézségeket.)

A betakarító gépeknél a műszaki fejlődés az elmúlt 15—20 évben rendkívül gyors volt. A takarmánybetakarításban pl. az 1965-ben rendelkezésre álló legkorszerűbb gép használatával a munkaszükséglet a kézi munkával történő betakarításnak mindössze 14%-a volt.

Különösen gyors volt a műszaki fejlődés a magnóvénnyel betakarítás területén. A gabonabetakarításban elérhető munkamegtakarítás gépesítéssel rendkívül magas. A legmagasabb gépesítési fok a kaszás munkaráfordításnak mindössze 2—3%-át igényli! Ez persze nem azt jelenti, hogy ezek a lehetőségek a nyugat-európai mezőgazdaságban valóban széles körben alkalmazott műszaki megoldásokká, általánosan megtestesült technikai haladássá válnak. A kisüzemek a technikai haladás vívmányait csak kevésbé hasznosíthatják és csak bizonyos fáziskéséssel. Mennél korszerűbb egy gép, annál drágább és annál nagyobb kapacitású, tehát annál nagyobb üzemterületet követel rentábilis bevetése. A kisüzem pedig sem a szükséges tőkével nem rendelkezik, sem a beruházás gazdaságosságát biztosító üzemi méretekkel. Igen szoros kapcsolat van az üzemnagyság és a gépesítettség színvonala között (lásd 14. táblázat).

Annak ellenére, hogy a gabonatermelés az egyik legjobban gépesített terület — ui. a gépesítéssel megvalósuló termelékenység-emelkedés itt olyan mértékű, hogy még előnytelen kapacitáskihasználás mellett is érdemes gépesíteni — szembeötlő a gépesítettségi fok erőteljes függősége az üzemnagysá-

*A gépesítettség foka a Német Szövetségi Köztársaság
gabona- és kapásnövény üzemeiben 1960-ban*

A gépesítettség foka %	2—10 ha	10—20 ha	20—50 ha	50—100 ha	100 ha felett	Összesen
20% alatt	31,8	10,0	1,4	0,1	0,5	2,6
20—30%	23,6	13,6	3,0	0,4	0,3	10,3
30—40%	32,4	36,4	19,7	5,0	0,8	42,4
40—50%	12,0	37,9	58,1	48,4	16,8	36,1
50—60%	0,2	2,1	17,1	41,3	57,1	8,4
60% felett			0,7	4,8	24,5	0,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Zöld Jelentés 1965. Bonn. 202. old.

ságtól. Más munkáknál és terményeknél, ahol a gépesítés csak speciálisabb gépek segítségével oldható meg, ez a függőség még szorosabb.

Jelentősek a gépesítettség különbségei országoként és vidékenként is. Az agrárstruktúra különbségein túlmenően ui. nagy eltérések adódnak a természeti feltételek (domborzati-, talajviszonyok) és a piaci feltételek különbségeiből. Így pl. a temékeny Pó-síkságon levő üzemek, azonos üzemnagyság-kategórián belül is, sokkal jobban gépesítettek, mint a dél-olasz gazdaságok, avagy az Alpokban levő üzemek; de hasonló helyzet áll fenn Franciaországban, és ha nem is ilyen kiélezett formában, a jelenség megfigyelhető, a többi fejlett nyugat-európai országban is.

Különösen nagyok a különbségek a nagy teljesítményű rakodó- és szállítóeszközök alkalmazása terén a különböző üzemnagyság-kategóriákban. Ez azzal függ össze, hogy:

1. Ezek az eszközök igen drágák és csak igen nagy terület esetén gazdaságos használatuk;

2. A kisüzemekben működő traktorok vonóereje nem kielégítő ezek használatához;

3. Ezeknek a gépeknek a használata, a kisüzemekben egyébként is gyakran rosszul kihasznált munkaerő kihasználtságát tovább rontaná.

A gabonakombájn elterjedtségével és használatával kapcsolatban az alábbi általános megállapítások tehetők:

1. Az egyedüli tulajdonú kombájnok viszonylag lassan terjedtek el ott, ahol az üzemnagyság kicsi és a gabonatermelő üzemek nem specializáltak. A gabonaterület ui. a gépek kapacitásához képest nagyon kicsi és így saját gép alkalmazása esetén a magas fajlagos állandó költségek nagy költségterhet jelentenek. Ezen túlmenően a magas beruházási költség veszélyezteti az üzem likviditását. Végül, a gabonakombájn 1960-ig még igen erősen a technikai tökéletesedés stádiumában volt, és így a megvásárolt géppel végzett évi munkamennyiségnek különösen magasnak kellett lenni, hogy a gyors technikai elavulás következtében szükségessé váló magas leírást lehetővé tegye.

2. A gépi közösségek és a szomszédos segítség viszonylag nem játszott jelentős szerepet, mert

- a közös géphasználat sok üzemben magasabb költségeket okozott, mint a bér-aratócséplés,
- sok üzem részvétele esetén nem biztosította a közösség funkcióképességét,
- közepes nagyságú, gabonatermelésre specializált üzemben a költségek és a használat szempontjából egyaránt előnyösebbnek bizonyult egy kisebb használt gép, mint egy nagy közös gép, de még ha a közös gép kedvezőbb költségkihatásokkal működik is, mint a kis saját gép, a gazdák általában előnyben részesítik ez utóbbit, mert így az erősen időponthoz kötött aratásnál a gép használata felett maguk rendelkeznek,
- a szomszédi segítségnyújtás gyakran azáltal akadozik, mert a különböző, eltérő beszerzési és fenntartási költségű gépek költségeinek elszámolása igen nehézkes.

3. A bérgepek alkalmazása az előzőkhöz képest sokkal kevesebb problémát vet fel, ezért alkalmazásuk sokkal inkább elterjedt. Ez általában olcsó, mert a kombájnnal rendelkező kisebb gazdaságok, a gép kapacitáskihasználásának emelése és így a megtérülés gyorsítása érdekében viszonylag olcsón vállalnak bér munkát.

A bér arató-cséplést különösen 3 csoport részesíti előnyben: a) mezőgazdaságot mellékfoglalkozásként űzők, és a speciális kultúrákkal foglalkozó üzemek, amelyeknek nem éri meg a gabonabetakarítást saját munkaerő felhasználásával megoldani; b) a közép nagyságú üzemek, amelyek kis gabonaterülettel rendelkeznek; c) a jelentős gabonaterülettel rendelkező közép nagy és nagy üzemek, amelyeknél azonban vagy a rendelkezésre álló gépkapacitás, vagy a rendelkezésre álló munkaerő kapacitás nem elegendő, és ezért kiegészítő jelleggel bér munka-betakarítást végeztenek.

4. Mennél inkább előrehalad a gépesítés és növekszik a gépi költségek nyomása, mennél inkább növekszik az új gépek kapacitása és a beruházás költsége, annál inkább tudatosul a gazdáknak az egymásra utaltság, az összefogás szükségessége és annál kevésbé kell az üzemközi géphasználatot intézményesen szervezni és jogilag szabályozni.

A gabonabetakarításnál a kombajn használata sokkal előnyösebb minden más módszernél, mert a munkatermelékenységet ugrásszerűen emeli. Ez a magyarázata annak, hogy kisebb üzemek is gyakran közbülső gépesítési módokat kihagyva térnek át a kombajn-betakarításra, és annak, hogy a kombajnbetakarítás a nyugat-európai országokban gyorsan elterjedt. Az NSZK-ban pl. 1952-ben a gabonaterület 1%-át, 1965-ben már kereken 60%-át kombájnnal takarították be. A kombájnnál egyébként még inkább, mint a traktor esetében fennáll az az összefüggés, hogy használatából, *elterjedtségéből nem lehet a gazdálkodás technikai és gazdasági színvonalára következtetni. A kombájnnal való gépesítettség foka nem mutatja a különböző nagyságú üzemek közötti igazi különbségeket, mert a gépesítés itt a termelékenység nyomására igen erőteljes kényszerhatás alapján ment végbe.* A gépbeszerzés forrása a kisebb üzemekben általában nem a belső felhalmozás, hanem a hitel, aminek következtében a gépesítés nyomán igen nagy ezeknek az üzemeknek az eladósodása, vagyis a gépesítés az ő esetükben nem a bővített újratermelés tükröződése. A kis- és a nagyüzem közötti különbség ezért nem is tükröződik megfelelően a géphasználat különbségeiben, ui. a gép sokkal előnyösebb, mint a kézi munka, ezért feltételektől függetlenül alkal-

Munkatermelékenység a különböző termelési ágakban a gépesítettségi fokok szerint

1. Ágazat	2. Gépesítettség foka	3. Munkaerőóra egys.-ként abszolút	4. relatív	5. Termelékenység emelk. konstans emelkedő hozamok mellett	6.	7. A 6. rovatban számításba vett hozamok
Növénytermelés						
		Munkaerőóra/ha	I. gép. fok = 100		q/ha	
Gabona	I.	245	100	100	100	20
	II.	150	61	163	205	25
	III.	52	21	470	710	30
	IV.	32	13	770	1260	33
Burgonya	I.	450	100	100	100	140
	II.	320	71	141	180	180
	III.	250	56	180	275	215
	IV.	175	39	258	425	230
Cukorrépa	I.	590	100	100	100	270
	II.	460	78	128	145	310
	III.	340	58	174	225	350
	IV.	220	37	268	365	370
Állattenyésztés						
		Munkaerőóra/állat/év	I. gép. fok = 100		ha/tehén	
Tejtermelés	I.	180	100	100	100	2400
	II.	115	64	157	195	3000
	III.	74	41	243	375	3500
	IV.	42	23	429	715	4000
						Takarmány- haszn. 1:
Sertéshizlalás	I.	9,3	100	100	100	5,0
	II.	6,3	68	147	165	4,5
	III.	3,9	42	238	320	4,0
	IV.	2,0	22	465	665	3,5
						Tajás/tyúk
	I.	5,0	100	100	100	110
	II.	3,0	60	167	225	150
	III.	1,5	30	330	545	180
	IV.	0,5	10	1000	1820	200

Forrás: P. C. von Herder I. m. 36. old.

Megjegyzés: Az egyes gépesítési fokok a rendelkezésre álló különböző színvonalú technológiai eljárásokat testesítik meg, olyan nagyságú termőterületek és állományokat figyelembe véve, amelyek lehetővé teszik a legkorszerűbb — a IV. — gépesítési fokozatot jelentő technológiák alkalmazását.

mazzák, de a feltételek hiánya miatt azután a gép rossz hatásfokkal működik, nem képes a szükséges mértékben amortizálódni. A gabonakombájn és a kézi betakarítás termelékenysége közötti nagy különbség, valamint az eleven munka további gyors drágulása miatt várható, hogy néhány éven belül, csak a kombájnt alkalmazó üzemek termelnek majd gabonát, a kombájnt alkalmazni nem képes kisüzemek pedig kiszorulnak a jó jövedelmezőségű, magas termelékenységű gabonatermelésből.

Mint látható, a termelékenység növelésének valamennyi ágazatban óriási lehetőségei vannak, ua. a lehetőségek mégis jelentősen különböznek a gabona, ill. tojástermelés javára.

A *burgonyabetakarításnál* magas fokú gépesítés mellett a kézi munka munkaszükségletének csupán 7%-a szükséges, de a magas fokú gépesítés itt kevésbé előrehaladott. Az, hogy a gépi üzemek aránya mégis viszonylag gyorsan növekszik azzal függ össze, hogy a korábban burgonyát termelő kisebb üzemek egy része megszűnt burgonyát termelni és burgonyatermelést egyre inkább csak erre koncentráló üzemekben folytatnak. Megfigyelhető, hogy a kisebb üzemek csak azokat a munkaműveleteket gépesítik, ahol a gépek viszonylag olcsók. A drágább gépeknél gyakoriak a kiscsoportos (4—5 résztvevővel) közös géphasználati körök. A bér munkabetakarítás ott játszik szerepet, ahol a művelési terület nagy és ahol a betakarítás idején időszakos munkaerőhiány van. A magas fokú gépesítés a nagyüzemekre és bizonyos a természeti feltételeinél fogva a burgonyatermeléshez előnyös vidékekre koncentrálódik.

A *cukorrépa-betakarításnál* már a kezdeti gépek viszonylag jelentős munkamegtakarítást eredményeztek. Amelyik kisüzem egyáltalán tudott gépesíteni, megrekedt ennél a fokozatnál. A kisüzemek számára csak a közös géphasználat a járható út a magasabb gépesítési színvonal megvalósítására. Az alkalmazott együttműködési formák itt elég változatosak. Szűkös munkaerőkapacitás esetén itt is a bér megmunkáltatás a leginkább előnyben részesített, hiszen ez a forma munkacsúcs idején szakképzett munkaerőt biztosít. A bér megmunkáltatást azonban inkább a nagyobb üzemek alkalmazzák; a viszonylag kis cukorrépa területű kisüzemek inkább kiscsoportos gépi körökbe tömörülnek.

Azzal, hogy a mezőgazdaságban egész géprendszerek kerülnek alkalmazásra, a korábbi szubjektív tényező-kombináció, ill. munkamegosztás helyébe az állandó költséget okozó gépi kapacitás által meghatározott objektív műszaki és gazdasági kapcsolatok lépnek és válnak meghatározóvá. Az eredményes gazdálkodásnak a mezőgazdaságban is elengedhetetlen feltétele lesz a különböző gépesített munkafolyamatok egymáshoz illesztése, a kapacitások arányos méretezése és egymáshoz hangolása. Gépek alkalmazása a termelési folyamat egyes fázisaiban gépek alkalmazását vonja maga után más kapcsolódó munkafázisokban, ua. a gépek racionális bevetésének egyes területeken az a feltétele, hogy más területen is alkalmazzuk őket.

A mezőgazdasági munkafolyamatoknak a fejlett nyugat-európai országokban végbement széles körű gépesítése a II. világháború után megmutatta, hogy a *gépesítés hatékonysága nagymértékben függ a gépbevetés ökonómiai és üzemszervezeti feltételeitől*. Számos üzemben, ahol a gépesítés nem volt kellően átgondolt, az egyes részfolyamatok gépesítését nem hangolták megfelelően össze, avagy a gépesítést nem kísérte a termelési szerkezetnek a gépesítés követelményeihez igazodó átalakítása, a hatalmas beruházási össze-

gek ellenére a gépesítéstől várt gazdasági eredmények elmaradtak, mert egyes részfolyamatok magas fokú gépesítése mellett, mások teljesen gépesíthetetlenek maradtak és a konvoj-törvény értelmében a folyamat egészére nézve lefoglalták a gépesítés kedvező hatásait, avagy, mert a gépi kapacitások nem kielégítő összehangolása nagy állandó költségeket vont maga után anélkül, hogy ezzel szemben megfelelő teljesítmények álltak volna. A nyugat-európai országok tapasztalata azt mutatja, hogy *viszonylag könnyű gépesítéssel a munkatermelékenység emelkedését elérni, de gazdaságilag hatékony gépesítés, amely a munkaköltségek csökkenésével jár együtt, csak a gépesítés követelményeihez történő pontos alkalmazkodás mellett valósítható meg.* Ezt követeli meg a gépkapacitások kihasználása és a gépesítésnek a különböző ágazatokban meglevő igen eltérő hatékonysága. *A gazdaságilag hatékony gépesítés tehát messzemenően nemcsak műszaki probléma, hanem egyúttal sokoldalú és bonyolult üzemszervezeti és üzemgazdasági kérdés.* Azokban az üzemekben, amelyeknél a gépesítés, nagyteljesítményű, speciális gépek beszerzése nem járt együtt a termelési szerkezet radikális egyszerűsítésével, a gépesítés szükségyszerűen előbb-utóbb zsákutcába jutott, egy bizonyos szinten megrekedt anélkül, hogy a költséges berendezések amortizálódtak volna, és a gépesítés költségei megtérültek volna. Számos, elsősorban kisebb üzem tönkremenetelét éppen az gyorsította meg, hogy elhamarkodottan az eredményesség kritériumát jelentő feltételek megteremtése nélkül gépesített. A gépesítési folyamat társadalmi irányítottságának hiánya miatt gyakori jelenség, hogy a modern gépek technikai lehetőségei „elcsavarják” a kisgazda fejét és beleviszik olyan megoldásokba, amelyek számára járhatatlanok és csódhöz vezetnek. Az NSZK-ban pl. számos olyan üzem van, amelyben az 1 ha-ra eső gépérték meghaladja az 5000—6000 DM-t, anélkül, hogy az adott gépek megfelelően ki lennének használva. Az ilyen üzemek rövidebb-hosszabb „kínlódás” után arra kényszerülnek, hogy be- szüntessék a gazdálkodást, mert *a műszakilag esetleg tökéletesen végrehajtott gépesítés gazdaságilag nem volt kellően megalapozott; a nagyobb összegű beruházások csak többletköltségeket okoznak anélkül, hogy a költségeket másutt arányosan csökkentenék.*

A gépesítési folyamat előrehaladásával a kis- és nagyüzemek gépesítettségi színvonala közötti különbség gyorsan növekszik.

Ez alapvetően a következőkkel függ össze:

- A gépesítési folyamat első szakaszában olyan gépek alkalmazása állt előtérben, amelyek univerzális jellegűből következően a kisebb üzemekben is viszonylag jó hatásfokkal bevetethetők; ugyanakkor a gépesítési folyamat előrehaladásával egyre speciálisabb, csak egy-egy munkafolyamatban használható, és így nagyobb üzemterületet, ill. állománynagyságot követelő gépek alkalmazására kerül sor, amelyek ennél fogva kisüzemekben rentábilisan nem hasznosíthatók.
- A speciális gépek igen drágák, és a kisüzemek, amelyek a gépesítési folyamat első szakaszában pénzügyi lehetőségeiket (beleértve a hitelt is) általában kimerítették, nem rendelkeznek az új beruházásokhoz szükséges tőkével. Továbbá akadályozza a kisüzemeket a további gépesítésben általában az is, hogy a régi gépeket sem tudják kielégítő mértékben és megfelelő gyorsasággal amortizálni.

A 16. sz. táblázatból látható, hogy *mennél speciálisabb egy gép és mennél korszerűbb technikát képvisel, alkalmazásában annál nagyobb külön-*

*A nyugatnémet mezőgazdasági üzemek felszereltsége gépekkel,
berendezésekkel, technikai eszközökkel (1960-ban)*
‰-ban

	10 ha alatt	10—20 ha	20—50 ha	50 ha felett	Összesen
Üzemek száma (1000)	1335,4	287,0	122,3	16,5	1761,2
Vonó- és munkagépekkel rendelkező üzemek száma (1000) ¹	795,0	287,0	122,3	16,5	1220,8
4 kerék meghajtású és láncfalpas traktor ¹	55,0	82,3	94,4	99,8	66,6
Traktoreke ²	32,2	69,1	86,8	95,7	47,7
Elektromotor ¹	71,9	94,1	98,1	97,4	80,1
Több műveletet végző gépek traktorvontatással ²	4,6	12,3	22,0	53,7	9,0
Növényvédő gépek, ber. ²	20,6	41,3	52,7	76,9	29,6
Ist. trágyaszóró ²	2,8	18,2	47,0	62,3	11,8
Arató-cséplőgép ²	15,6	19,7	37,8	77,8	19,9
Erjesztett zöldtakarm. tartósító ²	5,2	25,1	39,5	52,9	13,9
Önítató ²	35,7	61,9	72,6	74,6	46,1
Villanypásztor ²	19,6	47,5	67,7	76,5	31,7
Fejőgépfelszer. ²	7,5	44,5	74,1	78,4	24,1
Mechanikus (gépi) trágyázás ²	0,1	0,7	3,1	6,7	0,6
Trágyakioldó gép ²	0,6	5,6	15,4	24,6	5,2
Gumikerekű teherkocsi ²	46,1	82,3	89,2	93,4	59,6

Forrás: Wirtschaft und Statistik, Stuttgart—Mainz, 11. sz. 1962. 645. old.

1) 0,5 ha-nál nagyobb üzemek.

2) 2 ha-nál nagyobb üzemek.

ség mutatkozik kis- és nagyüzemek között. Ugyanakkor az adatok rávilágítanak az átlagszámok mögött meglevő, üzemnagyságtól függő nagy különbségekre.

Az NSZK-ban az 1960-as részletes mezőgazdasági összeírás során megvizsgálták az üzemnagyság és a gépesítettség színvonala közötti összefüggést. A vizsgálatot három, természeti feltételeiben, agrárstruktúrájában különböző tartományra terjesztették ki és az alábbi eredményeket kapták:

Amint azt a 17. sz. táblázat adatai is bizonyítják, *üzemnagyság és gépesítettség fok között a kapcsolat igen szoros*; annak ellenére, hogy a 10 ha alatti üzemek nincsenek tovább bontva. (Olyan körülmények között, amikor pedig az átlagos üzemnagyság mindössze 8 ha, és az üzemek jelentős száma 10 ha alatti gazdaság!)

A gépesítés különböző nagyságú üzemekre gyakorolt hatásának értékelésénél nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a *gépesítettség színvonalának mutatói a különböző üzemnagyság-kategóriákban csak a rendelkezésre álló technika különbségeire utalnak, és nem juttatják kifejezésre az alkalmazott technika kis- és nagyüzemekre gyakorolt eltérő üzemgazdasági*

*A teljes foglalkoztatást nyújtó¹ üzemek megoszlása a gépesítettség foka szerint a különböző üzem nagyság-kategóriákban
1960-ban az NSZK három tartományában*

Üzemnagys. ha-ban	Üzemek száma 1000	Gépesítettségi fok %-ban					
		20 alatt	20—30	30—40	40—50	50—60	60 felett
Schleswig-Holstein							
10 alatt	1,2	39	33	24	4	0,3	0,1
10— 20	12,6	23	25	39	12	0,7	0,2
20— 50	16,6	5	8	35	47	5	0,5
50—100	2,8	3	1	10	59	25	2
100 felett	0,4	5	0,5	3	30	51	11
Össz.:	33,6	13	14	34	33	5	0,7
Északrajna-Westfalia							
10 alatt	16,1	25	34	35	5	0,5	0,1
10— 20	36,3	8	17	52	22	1	0,2
20— 50	20,3	2	4	30	54	9	0,8
50—100	2,2	1	0,8	6	50	37	5
100 felett	0,4	0,6	0,0	1	28	52	18
Össz.:	75,3	10	17	40	28	4	0,6
Bajorország							
10 alatt	60,0	37	26	26	11	0,3	0,0
10— 20	95,9	13	16	29	38	4	0,1
20— 50	31,2	3	4	12	48	31	2
50—100	1,8	2	1	5	25	56	11
100 felett	0,4	3	1	4	16	53	23
Össz.:	189,4	19	17	25	31	8	0,5

Forrás: Landwirtschaftliche Betriebszählung. 1960. Stat. B. amt. 8. tab.

1. Egy családnak megélhetést biztosító üzemek.

hatásait, a gépesítés költségkihatásaiban és rentabilitásának fokában meglevő nagy különbségeket.⁴

A 60-as években a gépesítés előrehaladtával a gépesítettség színvonalában meglevő különbségek valamennyi vizsgált országban gyorsan növekedtek és olyan méreteket öltöttek, hogy néhány országban ma már megalapozottan „több mezőgazdaság” létezéséről beszélhetünk. Az egyik a jól gé-

4. Ennek értékelése meghaladja e tanulmány kereteit.

pesített, alkalmazkodóképes, technikailag és strukturálisan is igen dinamikus, gyorsan fejlődő üzemek mezőgazdasága, amelyek a piacon gyors ütemben tért nyernek és az árutermelés egyre nagyobb hányadát produkálják. A *másik* a rosszul gépesített, jelentős kézi munkát foglalkoztató, a gyorsan változó feltételekhez alkalmazkodni nem tudó üzemek mezőgazdasága, amelyek rossz hatásfokkal gazdálkodnak, a piacról egyre inkább kiszorulnak és sorsuk, hogy rövidebb-hosszabb idő után felhagyjanak a mezőgazdálkodással, elvándoroljanak, proletárokká váljanak.

DR. MAYER LÁSZLÓ:

TANZÁNIA GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁGÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Korunk a nagy forradalmi átalakulások, a kapitalizmus világrendszere fokozatos összeszűkülése és a szocializmus világméretű térhódításának időszakába. A kapitalista világ gazdaság szerves részét alkotó gyarmatbirodalmak politikai függetlenségük kivívása után elkezdtek gazdasági függetlenségüket, önálló nemzetgazdaságukat is kiépíteni. Ez a feladat rendkívül bonyolult, hosszantartó, nagy erőfeszítést és esetenként kompromisszumot követel. A fejlett tőkés országok, a volt gyarmattartó hatalmak mindent elkövetnek, hogy a neokolonialista politika kifinomultabb módszereit alkalmazva továbbra is gazdasági függőségben tartsák ezeket az országokat. A burzsoá közgazdaságtan képviselőinek döntő többsége — a neokolonialista gazdaságpolitika elméleti alátámasztására különböző elméleteket fejlesztett ki. Természetesen ezek az elméletek már nem olyan nyílt, a fejletlen és fejlett ország közötti nemzetközi munkamegosztás hagyományos formáját egyértelműen magasztaló jellegűek, sok vonatkozásban engedelményre kényszerültek. A marxista közgazdaságtudomány is egyre inkább foglalkozik az ún. elmaradott országok gazdasági-társadalmi kérdéseivel, azon őszinte szándékkal vezérelve, hogy segítse ezen országok fejlődését. A szocialista országok közgazdászainak az az előnyük megvan e vonatkozásban, hogy országaik nemrég még maguk is fejletlenek voltak, és viszonylag rövid idő alatt gyors gazdasági növekedést értek el, hibákon és eredményeken keresztül közvetlenül általánosíthatták a gyakorlati tapasztalatokat.

Az ún. „fejlődő” országok alapvető problémája, hogy a legrövidebb időn belül, viszonylag a lehető legkisebb áldozatokkal és politikai megrázkódtatásokkal felszámolják gazdasági elmaradottságukat. De ahhoz, hogy ezt megtehessék, megfelelő gazdaságpolitikát kidolgozhasanak, mindenneke előtt a gazdasági elmaradottságuk lényegét, okait kell világosan látniuk. A burzsoá közgazdaságtan osztálykorlátainál — a volt gyarmattartó hatalmak uralkodó osztályaival való alapvető érdekközösség miatt — nem adhat tudományos választ az elmaradottság lényegére, okaira és következképp leküzdésének módjaira sem. Szemléletüket az jellemzi, hogy az elmaradottságot elszakítják a tőkés világ gazdaság fejlődési törvényszerűségeitől. Figyelem kívül hagyják, hogy ez a helyzet úgy alakult ki, hogy a tőkés világ gazdaságon belül politikai hatalmi eszközökkel, vagy a gazdasági erők spontán mechanizmusával ezen országokat belekényszerítették egy sajátos nemzetközi munkamegosztásba. E jelenséget megérteni, leküzdésére hatékony gazdaságpolitikát kidolgozni csak marxista módszerrel lehetséges. Ennek a módszernek az a lényege, hogy a gazdasági elmaradottság fogalmát nem úgy

tekinti, mint véletlen, valamilyen fajta késői fejlődési indulást, vagy lemaradást, hanem mint a tőkés világgazdaság fejlődésének egy sajátos termékét.

A világ népessége döntő többsége ezen ún. fejlődő országokban él, problémáik tehát az egész világ fejlődését érintik és a kapitalista világrendszer tartalékaiból egyre inkább a szocialista világrendszer tartalékaivá válnak.

Tanulságos azokat a gazdasági-társadalmi állapotokat áttanulmányozni, amelyek ezekben az elmaradott volt gyarmati országokban léteztek, illetve léteznek, mert ezek az objektív feltételek jelentősen befolyásolják a „nem kapitalista”, illetve később szocialista irányú fejlődésüket. A szocializmus építése általános törvényszerűségei sajátos érvényesülési feltételei éppen ezekről a körülményekről függenek, majd ha ezek az országok is a szocializmus építése útjára lépnek.

Tanzánia éppen egy ilyen ország, amely az 1967-es Arushai Nyilatkozat után a nem kapitalista fejlődés szocialista orientációját választotta. A dolgot Tanzániával foglalkozik két fő oknál fogva. Az első ok az, hogy a fekete Afrikai országok közül Tanzánia egyike azoknak, amely legkövetkeztesebben halad a fejlődés nemkapitalista útján, anti-imperialista politikát folytat, és a szocialista országokkal, így hazánkkal is intenzív kapcsolatok kialakítására törekszik. A másik ok személyi természetű. Két évet tanítottam a Tanzániai egyetemen és így közvetlenül is tapasztaltam azt a hatalmas elmaradottságot és leküzdésének rendkívüli nehézségeit. Tanzánia a korábbi Tanganyika és Zanzibár sziget 1964-es egyesüléséből jött létre, a Tanzánia Egyesült Köztársaság néven. Az ország az afrikai kontinens keleti partján, az Egyenlítőtől 2—300 km-re délre fekszik, területe 937 067 km², lakosainak száma 12 millió. Tanganyika gyarmati időszaka politikai történetének főbb állomásai a következők. Az 1886 és 1890-es évek angol—német egyezményei hozták létre a Német Kelet-Afrika és a Zanzibári Brit Protektorátust — felosztva a területet az akkori erőviszonyoknak megfelelően, s ezzel létrehozva a gyarmati területeket. Az első világháború, illetve a németek veresége után Tanganyika angol mandátum, illetve gyámsági terület lett. A függetlenséget hosszas politikai csatározások után 1961-ben nyerte el és indult el a gazdasági függetlenség kivívása, a gazdasági elmaradottság leküzdése útján.

Tanganyika gazdasági elmaradottságának ismérvei és jellemzői feltárásánál, összegyűjtésénél jelentős nehézségekkel kerülünk szembe. Ezek a nehézségek részben olyan természetűek, hogy a gyarmati periódusban a statisztikai felmérés rendkívül elhanyagolt volt és csak becslésekre szorítkozott. A tőkés ültetvényekre, vállalatokra vonatkozó statisztikák rendkívül hiányosak — hiszen itt osztályérdekek fűződtek ahhoz, hogy a nyereségeket, illetve annak külföldre utalását elrejtse. Vannak az elmaradottságnak egészen nyilvánvaló kvantifikálható megnyilvánulásai és ugyanakkor olyanok is, amelyek tekintetében csak becslésekre lehet szorítkozni. A gazdasági elmaradottság ismérvei és okai vizsgálatát igyekszünk, ahol csak lehet a politikai függetlenség elnyerését (1961) közvetlenül megelőző és az azt követő évekre vonatkozóan is elvégezni. Ezzel az a cél, hogy egyrészt minél hosszabb időre vonatkozó adatokkal érzékeltessük a jelenséget, másrészt a politikai függetlenség hatását, vagy éppen annak hiányát, a gazdasági függetlenség elérése szükségességét hangsúlyozzuk. Az adatok szétszórtsága, hiányossága azonban ezt sokszor nem tette lehetővé. A marxi közgazdasági irodalomban az utóbbi években jelentős előrelépés történt a gazdasági el-

maradottság komplex jelensége vizsgálata terén. E munkák közül talán a legjelentősebb, összefoglaló jellegű Szentés Tamás munkája, ezért e dolgozat ennek alapján tárgyalja az elmaradottságot. Szentés Tamás¹ a fejlődő országok jelen állapotának fő minőségi vonásait és egyben okait vizsgálva — 4 fő vonatkozást különböztet meg:

1. *A külföldi tőkés hatalmaktól való gazdasági függés.*
2. *Külföldi tőke által történő rendszeres jövedelem lecsapolása és a külső kapcsolatokban jelentkező rendszeres jövedelem veszteségek egyéb formái.*
3. *Nyitott jellegű, torz szerkezetű felbomlasztott gazdaság.*
4. *Duális szerkezetű heterogén társadalom.*

Tehát — ezen négy fő vonatkozásban tekintem át Tanganyika, illetve a későbbi Tanzánia gazdasági-társadalmi elmaradottságát.

I. *Külföldi tőkés hatalmaktól való gazdasági függés.* Ez a kérdés további két fő részvonatkozásra bontható: a) közvetlen és b) közvetett gazdasági függésre.

a) *Közvetlen gazdasági függés.* Ennek az a lényege, hogy a gazdasági élet kulcspozíciói külföldiek tulajdonában vannak. Tanganyika gazdaságában a döntő kulcspozíciókat a föld egy részének, bizonyos ásvány (gyémánt, arany) bányák, és a feldolgozóipari üzemek birtoklása jelentette.

A külföldi tulajdonban, illetve birtokban levő földek kérdése. Mennyiben jelentheti a föld, jelen esetben a külföldiek (főleg angolok) által birtokolt, elidegenített föld a gazdasági élet kulcspozícióját. A fejletlen országokban — ahol az ipar aránya — sok helyen néhány százalék — így pl. Tanganyikában 3—4%, nyilván a legdöntőbb termelési eszköz a föld. A föld, pontosabban az elidegenített föld kulcsfontossága megnyilvánult abban, hogy az ültetvényeken termelt termékek (szizál, dohány, tea, kávé) nagy szerepet játszottak a profittermelésben (többlettermék), az exportban és gyorsütemű volt a termelés növekedésük. Pl. a szizáltermelés 1948-as 121 000 t-ról 1958-ra 197 000 t-ra nőtt, ami 50%-os évi növekedési rátának felel meg. Egy olyan gazdaságban, amelyben az 1—2%-os emelkedés a jellemző — egy 50%-os emelkedést elérő terméknek nyilván kulcsszerepe volt.

Az elidegenített föld 2,14 mill. acre-t (kb. 1 mill. ha) tett ki² — ami az összes földterület, igaz mindössze 10%-át teszi ki — az összes megműveltnek viszont már 100%-át. Ezek a számok azonban kissé félrevezetők, mert e földek gazdasági fontosságát e százalékos arányok nem fejezik ki. Először is a legjobb minőségű és legcsapadékosabb földeket idegenítették el a Kilimandzsáró—Meru—Usambara hegységek környékén levő magas területen. E kiszájtított földeken levő ültetvények adják Tanganyika mezőgazdasági áru-termelési értékének 350%-át, mezőgazdasági exportjának 450%-át (1958-ban). Ezekben nyilvánul meg leginkább a népgazdaságban betöltött kulcspozíciójuk.

Ásványkincsek. A másik fontos terület, ahol a külföldi tulajdonon keresztül közvetlen gazdasági függés volt az arany- és gyémántbányászat, ko-

1. Szentés Tamás: *Political Economy of Underdevelopment*. Akad. Kiadó, Budapest, 1971. 163. old.
2. *The Economic Development of Tanganyika* (IBRD Report 1960). Dar Es Salaam 1960. 144. old.

rábban az arany, később pedig a gyémánt. A termelési értékmutatók a következők³ (Font-ban):

	1938 a)	1958 b)	1967 b)	1970 c)
Aranytermelés	587 000	854 000	235 000	
Gyémántterm.	4 000	4 400 000	11 145 000	21 300 000
Összesen	591 000	5 254 000	11 380 000	

A fenti táblázatból kiderül, hogy e két nagyértékű ásványkincs termelés rendkívül gyors ütemben növekedett, ezen belül az arany szerepe jelentősen lecsökkent, a gyémánté viszont nőtt. E két termék értéke tette ki az össz bányászati érték kb. 90%-át. Mindkét termék angol, illetve angol-amerikai bányatársaságok tulajdonában volt, azonban a gyémánt bányák részvényeinek 50%-át 1958-ban az akkori tanganyikai kormány megvásárolta.

A feldolgozóipar területén hasonló a helyzet. Az önmagában kis arányú (4%-a az össz GDP-nek) ipari termelésnek 1958-ban 75%-a volt a nagyobb, főleg angol vállalatok tulajdonában.⁴ A fennmaradó 25% döntő többségén az indiai burzsoázia osztozott.

b) Közvetett gazdasági függés, a külkereskedelmi, a pénzügyi és a technikai jellegű függési viszonyokat jelenti.

Külkereskedelmi függés. Mind az export, mind pedig az import oldalon Anglia volt a döntő, mint felvevő, illetve szállító. A függetlenséget megelőző években Tanganyika exportjának 30–40%-a ment Angliába és importjának 30–48%-a jött onnan. Ha azonban a Sterling övezetet mint egészet vesszük, akkor ez Tanganyika exportjából 55–60%-kal, illetve importjából 65–75%-kal részesedik. A függetlennéválás utáni periódusban e tekintetben alig változott a helyzet — főleg az export oldalán. 1967-ben pl. Tanzánia összexportjának 51%-a ment Angliába, illetve a Sterling övezetbe és importjának 31%-a jött onnan.⁵ A két legfontosabb ásványkincs tekintetében azonban az a helyzet, hogy mind a gyémántot, mind az aranyat teljes egészében Angliába szállították.⁶ Tanganyika, illetve a későbbi Tanzánia össz külkereskedelmi forgalma csaknem teljes egészében a fejlett tőkés országokkal bonyolódott le a függetlenség kivívása előtt és utána is, mert pl. 1967-ben a szocialista országok csak 7%-kal részesedtek.⁷ Nem önmagában a Sterling övezet, illetve a fejlett tőkés országok részesedésének a túlnyomó aránya a probléma, hanem ezzel együtt az, hogy ezek az országok szinte kizárólag nyersanyagot vásárolnak és ipari, főleg fogyasztási jellegű cikket adnak el, és így torz gazdasági struktúrát kényszerítenek Tanzániára. Ezen a torz gazdasági struktúrán keresztül a jövedelem lecsapolást, illetve a gazdasági elmaradottságot igyekeznek minél hosszabb időre kiterjeszteni.

3. a) IBRD report 1960. 143. old.

b) Background to the Budget 1968/69. 57. old.

c) Quarterly Economic Review 1971. No. 4.

4. IBRD report 1960. 128. old.

5. Background to the Budget 1968/69. 20. old.

6. The United Republic of Tanzania. Statistical Abstract 1964. 36. old.

7. Background to the Budget 1968/69. 80. old.

A külkereskedelem viszonylati megoszlásával szorosan összefügg a külkereskedelem struktúrájának kérdése. Tanganyikára is jellemző, mint minden elmaradott országra, hogy exportja csaknem teljes egészében nyersanyag, azaz kb. 95⁰/₀ (húskonzervek és az arany kivéve, ami kb. 5⁰/₀), ennek is döntő többségét 3 fő mezőgazdasági termék, a szizál, gyapot, kávé teszi ki, azaz 1960-ban 57,7⁰/₀, 1961-ben 56,6⁰/₀, 1962-ben 57,9⁰/₀, 1963-ban 63,4⁰/₀, 1964-ben 59⁰/₀.⁸

Import oldalon a függés abban nyilvánul meg, hogy ipari termék szükségletének — főleg tartós fogyasztási cikk, tőkejavak — döntő részét külföldről hozza be. A legmeglepőbb azonban, hogy még az élelmiszerek igen jelentős része is importból származik. 1958-ban pl. Tanganyikában 4 termék (cukor, liszt, vaj, tea) 4,5 millió font import volt az értéke — ezeket helyileg is meg lehetett volna termelni. Nem, illetve nem megfelelő mennyiségben termelték ezeket az alapvető fogyasztási cikkeket, mert — aoteles kormány direkt és indirekt eszközökkel az exporttermékek termelését fokozta, a spontán piaci mechanizmus pedig — éppen a lakosság vásárlóképeségének alacsony voltából eredően — nem volt elég erős ösztönzés erre.

Pénzügyi függés. A pénzkibocsátás és a pénzmozgás, a hitel szabályozása döntő fontosságú egy ország gazdasági életében. Tanganyikában a pénzkibocsátás az angolok kezében volt, akik Uganda, Kenya, Tanganyika együttes területére létesített Kelet-Afrikai Pénzügyi Hivatal (East African Currency Board) nevű szervezetten keresztül, amely még a kormány bankja és általános pénzügypolitikai feladatokat is ellátott. Ez az intézmény még a függetlenség kivívása után is fennmaradt egészen 1966-ig, amikor létrehozták a tanzániai saját központi bankot, saját bankjegyeket bocsátottak ki és a Currency Board pénzeit átváltották tanzán valutára. A pénzügyi függés megnyilvánult abban is, hogy az exportból származó külföldi valuta bevételeket az angol Currency Board-nál kellett elhelyezni, amely Sterling övezeten kívüli fizetésre vonatkozóan devizaellenőrzést gyakorolt. Nemcsak a Központi Bank funkcióját ellátó ún. Kelet-Afrikai Valuta Hivatal volt angol kézben, hanem a kereskedelmi bankok is. 1964-ben az ország területén 59 bank és ügynökség a következőképpen oszlott meg:⁹ Barclays Bank DCO, 27 Standard Bank LTD 14, National and Grindlays Bank 8 — tehát összesen 49 angol érdekeltség. A többiek kisebb arab, indiai és holland bankok voltak.

Igen jellemzően mutatja a pénzügyi függést a tanganyikai kormány fejlesztési költségvetés fő finanszírozási források szerinti megoszlása. Az 50-es években általában a kiadások 21⁰/₀-át belső és ennek megfelelően 79⁰/₀-át külföldi, angol kölcsönök, adományok képezték.¹⁰ Közvetlenül a függetlenné válást megelőző években 1960/61-ben 15⁰/₀-ra, 1961/62-ben 2⁰/₀-ra süllyedt a belföldi finanszírozás aránya és 1962/63-as költségvetési évben is csak 12⁰/₀-ot tett ki. Nem véletlen, hogy a független állam az 1964/67-es 3 éves tervperiódusra is úgy tervezte, hogy a belföldi forrás csak 22⁰/₀-a lesz a központi kormány fejlesztési programhoz szükséges össz pénzügyi forrásnak.¹¹

Ezek után nem meglepő, hogy közvetlenül a függetlenné válást megelőző 1960-as évig a tanganyikai kormány közép- és hosszúlejáratú adóssága

8. The U. R. T. Statistical Abstract 1964. 35. old.

9. The U. R. T. Statistical Abstract 1964. 105. old.

10. Uo. 110. old.

11. Background to the Budget 1968/69. 80. old.

51,4 mill. fontra halmozódott fel¹² — nagyságrendjét érzékelteti, hogy kb. ennyi az azon év össz export értéke is. Tehát ilyen hatalmas adósság-teherrel kellett indulni a függetlenné vált államnak. A függetlenné válás után is pl.: 1961-től 1965-ig a bruttó tőkeképződésben a külföldi kölcsönök szerepe 1961-ben 43%, 1962-ben 46%, 1963-ban 73%, 1964-ben 60% és 1965-ben 46% volt.¹³

Technikai függés. Ez a függés a lehető legteljesebb volt. Az országban ipar, még kevésbé gyors technikai fejlődést magával hozó nehézipar lényegében nem volt. Mind az iparban, mind a mezőgazdaságban bekövetkezett termelési fejlődés, az angol, illetve a fejlett tőkés országok technikájának pusztán alkalmazásából állott. A technikai függésnek másik, igen fontos megnyilvánulása a külföldi szakemberek nagy aránya. Az angol és egyéb külföldi vállalatoknál, illetve ültetvényeken dolgozó vezető gazdasági és technikai személyzet teljes egészében külföldi volt. A szakember vonatkozású függésnek itt két fő területét említhetnénk meg, az *államigazgatás* és a *mezőgazdasági területeit*. 1955-ben az államigazgatás 4000 felsőbb tisztviselői közül csak 346 fő, azaz 8% volt afrikai¹⁴ (60% angol, 32% indiai), 1961-re ez az aránya 26%-ra nőtt, 1967-re pedig elérte a 73%-ot.¹⁵

A mezőgazdasági szakemberek területén is hasonló volt a helyzet. A mezőgazdasági minisztérium alkalmazásában álló kb. 150 magasabb képzettségű szakember közül 1955/56-ban mindössze 12 fő volt afrikai.¹⁶ 1962-ben a mezőgazdasági ismeretek terjesztésével foglalkozó agrárszakemberek 162 fős csoportjából is csak 65 fő volt afrikai, azaz kb. 40%.

II. KÜLFÖLDI TŐKE RENDSZERES JÖVEDELEMLECSAPOLÁSA, EGYÉB RENDSZERES JÖVEDELEMVESZTESÉGEK

Mind a közvetlen és közvetett gazdasági függésnek az a következménye és a függésben tartásnak az a célja, hogy profitokat, osztalékokat és egyéb nyereségeket, jövedelmeket szivattyúzzanak ki az országból. A külföldi tőkeberuházásnak, tőkés kölcsönöknek igazi célja a profit, illetve minél nagyobb részének az „anyaországba”, illetve a volt anyaországba való átutalása. A külföldi tőkének — működő és kölcsön — van egy nagy hátránya (a fejletlen fogadó ország oldaláról nézve) a belföldi tőkével szemben. A belföldi tőke profitját és kamatját általában belföldön költi el és így a nemzetgazdaság fejlesztéséhez hozzájárul, belső keresletet (termelőeszköz, fogyasztási cikkek iránt) növel. A külföldi tőkénél más a helyzet, kiviszi a haszon döntő részét, a nemzetgazdasági keresletnövelés, belső gazdasági továbbgyűrűző hatás minimális.

A külföldi tulajdonban levő bányák, ültetvények, ipari üzemek, bankok osztalékainak, profitjainak döntő részét Tanganyika esetében is kivitték az

12. Resnyik: Foreign Trade and payments in Tanzania. (Gépielt egyetemi előadás anyaga). 34. old.

13. Uo. 44. old.

14. IBRD. Report. 193. old.

15. Background to the Budget 1968/69. 35. old.

16. H. Ruthenberg: Agricultural Development in Tanganyika. 110. old.

országból. Ennek pontos felmérése rendkívül nehéz, hiszen a tőkések a legkülönbözőbb trükköket alkalmazták és alkalmazzák mind a megtermelt, mind a kivitt profit nagyságának elleplezésére.

A jövedelemkiáramlást tehát *teljes egészében* — és *hosszabb időszakra* vonatkozóan nem lehet nyomon követni, azonban bizonyos részvonatkozásokban, illetve rövidebb időszakra igen.

Az 50-es évekre vonatkozó legfontosabb, amely az össz ásványexport 80—90%-át tette ki a gyémánt — a Világbank jelentése szerint¹⁷ 1957, 1958, 1959-es évekre vonatkozóan a profit 0,77 millió, 2,3 millió, 2,8 millió font volt, ami a termelési érték 33, 58, 55%-át tette ki. Ha le is vonjuk ebből az akkori kb. 10—15%-os rendkívül alacsony adót, akkor is jelentős összegek ezek. Ami a profitrátát illeti, a gyémántkitermelési beruházás könyv szerinti értéke 8 millió font, amelyhez viszonyítva az 1958-as, 1959-es profitok 25, ill. 30%-osak. Az 1960-as évekre vonatkozóan, amikor a termelés az 1958-as év közel kétszeresére emelkedett, a nettó profitot kb. évi 5—6 millió fontra lehet becsülni. Ezt a becslést megerősíti az 1970-re vonatkozó információ¹⁸, amely szerint a nettó profit 6 millió font, ami megoszlott, 70%-a a tanzán államé lett (50% részvény és 20% adó), a fennmaradó 1,8—2 millió font a kiáramló nyereség.

A külföldiek kezében levő föld jövedelem lecsapolás szempontjából főleg a *szizáltermelésben* keletkező profitban jelentkezik. Az 1951—1961-ig terjedő 10 éves periódusban a szizál világpiaci ára átlag 1734 sh volt, ugyanakkor az átlagos önköltség kb. 1000 sh, tehát minden egyes tonna 734 sh nyereséget biztosított. Ha figyelembe vesszük, hogy a fenti időszak alatt átlagosan kb. évi 150 000 tonna volt az export mennyisége, akkor kiszámíthajtuk, hogy kb. az évi profittömeg 110 millió sh (5,5 mill. Font).

Egy későbbi időszakra (1963/64) vonatkozóan 1 t exportra kész szizálrost önköltsége¹⁹ 1452 sh — a világpiaci ár pedig kb. 2000 sh, tehát a tonnánkénti nyereség 448 sh, a 0,2 mill. tonna körüli exportmennyiséget figyelembe véve közel 90 mill. sh. (4,5 millió Font) össz profit volt.

A szizál jövedelmezőségére vonatkozóan még néhány megjegyzés. A világháború után, főleg az 1950-es évek elején magas profitot hozott, pl. 1951—52 körül a világpiaci ár 2—3-szorosa is volt az átlag önköltségnek. 1964 után azonban a világpiaci ár közel a korábbi felére zuhant és ez az átlagönköltséget nem fedezte. A másik megjegyzés — az utóbbi 15—20 évben a megtermelt nyereségből nem történt jelentős termelésbővítő beruházás, tehát a profit döntő többségét kiutalták az országból.

A további főbb exportcikkeket (gyapot, kávé) nagyrészt afrikaiak termelték, szövetkezetek és indiai kereskedők felvásárolták, a jövedelem és ennek lecsapolása ott keletkezett, amikor az angol és egyéb külföldi importőrök az árveréseken vagy egyébként megvették és azután a vásárló országban eladták. Ezzel a profittal, illetve jövedelemmel, valamint a feldolgozó iparban keletkezett és külföldre vitt jövedelemmel itt nem kívánok foglalkozni, bár ezek is jelentősek, sőt kb. olyan értéket képviselhetek, mint a szizál és gyémánt jövedelem lecsapolási értéke. Nem kívánok foglalkozni — mert ezt a két export terméket csak szemléltetésre szántam, mint példákat

17. IBRD. Report. 144. old.

18. Quarterly Economic Review, 1971. No. 4.

19. H. Ruthenberg: Smallholder farming and Smallholder development in Tanzania. — München. 311. old.

és ezeket nem akarom itt szaporítani. A lecsapolt összes jövedelem az érdekes. Sajnos az 50-es évekre vonatkozó jövedelemkiáramlás összesítő adataira nem sikerült rábukkannom, hanem csak az 1961-től 1970-ig terjedő időszakra, mégpedig a nemzetközi fizetési mérleg tételei között.

*A kiutalt profitok, járadékok, osztalékok
milliói shillingben²⁰*

1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
112	162	140	134	192	156	94	96	101

Ezek igen nagy összegek, ha figyelembe vesszük, hogy a fenti időszakok össz export értékének kb. 10—15%-át tették ki.

A jövedelemlecsapolás történik a külkereskedelem közvetítésével, ilyenek lehetnek: a) a nem egyenlő munkamennyiségek cseréje (a csere formális egyenlősége mellett), b) világpiaci árak nyílt megsértése, c) a cserearányok romlása (terms of trade) útján.

Az első kettővel — adatok hiányában — itt nem tudok foglalkozni.

Cserearányok (terms of trade) romlása. A cserearányok (export, import árai arányai) a tőkés világ gazdaságban sokszor változtak és változnak. A gazdasági ciklusnak megfelelően pl. válság idején a nyersanyag világpiaci árai gyorsabban esnek, mint a késztermékeké, a nyersanyagexportőr ország helyzete gyorsabban rosszabbodik. A ciklus fellendülő szakaszában viszont megfordítva — nyersanyagok árai gyorsabban emelkednek és így helyzete gyorsabban javul.

A II. világháború utáni időszakban azonban ezen konjunkturális cserearányváltozások mellett létezik egy hosszabb távú, tartós tendencia, a cserearányok romlása. A mezőgazdasági, ill. nyerstermékek világpiaci árai (olaj, nemesfémek kivételével) lassabban emelkednek (sőt sokszor süllyednek), míg az ipari késztermékek, főleg gépi berendezések árai lényegesen gyorsabban. Mik ennek az általános okai és milyen mértékű ez Tanzánia gazdaságában? Általános okok: természetes nyersanyag helyettesítése műanyaggal (gyapot és szizál esetén) a fejlett tőkés országok rugalmatlan kereslete élelmiszerreket iránt (kávé, gabonák, zsirok, olajok) túlkínálatot előidéző konkurráló nyersanyagtermelők stb. Tanzániát ez a romló cserearány tendencia súlyosan érinti, romlott mind a függetlenséget közvetlenül megelőző években és az azt követő években egyaránt. 1954-et alapul véve, 1960-ban a terms of trade 90%²¹ és ha 1960-at vesszük alapul, akkor 1967-ben 82% volt.²² A függetlenséget követő években valamivel gyorsabb tehát ez a romlás. Ha már most a két periódust együtt vesszük és 1954-hez viszonyítjuk, akkor 1967-re a cserearány 73%-ra csökkent. Ez azt jelenti, hogy Tanzánia export termékei átlagegységének vásárlóereje 1967-ben csak 73%-át képviseli az 1954. évinek. Egyre több nyersanyagot kell exportálnia import termékekért. Hogy milyen nagy abszolút veszteségekről van itt szó, azt jól

20. Resnik, Foreign trade... 35. old. Backgr: to. Budget 1968/69. 28. old., Backgr. to. Budget 1970/71. 24. old.

21. The U. R. T. Statistical Abstract 1964. 46. old.

22. Backgr. to. Budget 1968/69. 18. old.

szemlélteti a következő: „Az 1963-as évhez viszonyított cserearányeltolódásból fakadó veszteség több mint 450 millió shillinget (22,5 mill. font) tett ki 1967-ben, ami kétszer nagyobb, mint a kormány által kapott tőkeadományok és segélykölcsonök”.²³

Nem véletlen tehát, hogy a fejlődő országok jelszava „Trade not aid”, kereskedelmet — méltányos kereskedelmi árakkal és nem segílyt.

A romló cserearány tulajdonképpen jövedelemlecsapolás, elszivattyúzás a fejlett országokba. Hiszen pl. miközben drasztikusan felére csökkent a szizál világsi ára, a szizálból előállított termékek ára nemcsak hogy nem csökkent, hanem emelkedett, nyilván ez hatalmas profitnövekedést jelentett a szizálfeldolgozó monopóliumoknak.

Egy további jövedelemlecsapolásnak lehet tekinteni az ún. „hozzáadott érték veszteséget” (added value loss), ami véleményem szerint messze felülmúlja az összes többi jövedelemveszteséget.

Az ipar hiánya, ill. csaknem teljes hiánya abban realizálódik, hogy a nyersanyag késztermékké való feldolgozása során hozzáadódó érték elvesz a nyersanyag exportáló ország számára és ez átszivattyúződik a feldolgozóiparral rendelkező országba. A „hozzáadott érték” veszteséget kétféle vonatkozásban lehetne számítani, az összes exportált nyersanyagok, vagy pedig azon nyersanyagok mennyiségére vonatkozóan, amit és amennyit később feldolgozott formában importálnak. Mindkettőnek megvan a létjogosultsága, de talán, ez utóbbi a reálisabb. Nem tudok Tanzánia egész gazdaságára vonatkozó összefoglaló pontos adatot kimutatni, azonban egy példával lehetne érzékeltetni a nagyságrendet. Az 1960-as években átlagosan 1 kg nyersgyapot világsi ára 4,2 sh volt, ugyanakkor ezen időszak gyapot késztermék importjának 1 kg-ra eső értéke kb. 50 sh. A hozzáadott érték közel 36 sh/kg, amely nyilván a külföldi kereskedők, szállítók, feldolgozók jövedelmét képezte. Ha ezt a nyersanyagmennyiséget belföldön dolgozták volna fel, akkor ez a hozzáadott érték belföldi gazdasági fejlődést szolgált volna. Ha már most azt is számba vesszük, hogy 1960—1964 között átlag 50 mill. négyzet-yard gyapot-textiliát hoztak be, ami kb. 10 mill. kg-ot képvisel — akkor kiderül, hogy kb. 360 millió sh hozzáadott értékveszteség volt csak ezen az egy terméken. A szizál, a kávé, a nyersbőr, dohány, mint főbb cikkeknel lehetne még hasonló számítás elvégezni, nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy összesen kb. 0,7—1 md. sh. az az összeg, amit így kiszivattyúznak az országból.

III. A TERMELŐERŐK ALACSONY FEJLETTSÉGI SZINTJE, NYITOTT JELLEGŰ, TORZ SZERKEZETŰ, FELBOMLASZTOTT GAZDASÁG

A termelőerők fejlettségének egyik legáltalánosabban elfogadott mutatója az egy főre jutó össztermék, vagy nemzeti jövedelem. Tanganyikában 1957-ben, mint ahogy a Világbank egyik jelentése megállapítja²⁴, az egy főre jutó évi jövedelem legalacsonyabbak között van a világon, India és Pakisztánnal egy szinten, kb. 45—48 dollár. A gazdasági növekedés a függetlenné válás után valamelyest meggyorsult, azonban 1967-ben még mindig csak 62

23. Backgr. to. Budget. 1968/69. 20. old.

24. IBRD. Report. 14. old.

dollár/fő volt az egy főre eső nemzeti jövedelem. Egy másik eléggé általános mutatója a termelőerők fejlettségének, vagy fejletlenségének az ipar aránya a társadalmi összterméken — ez Tanganyikában 1958-ban mindössze 4% volt. A mezőgazdaság alacsony fejlettségi szintjét mutatja többek között, hogy 1960-ban mindössze 60 000 ekét használtak, ami az össz gazdaságok 20%-át jelenti, a döntő energiaforrás az emberi munkaerő. Az 1967—68-as években 8—900 ekét hoztak forgalomba, úgy hogy durva becslés szerint 1970-ben kb. a gazdaságok 4%-ában van eke.

Nyitott jellegű gazdaság. Tanzánia gazdasága nyitott jellegű, azaz a külkereskedelemnek — exportnak, importnak — nagy az aránya. Ha az export értékét a bruttó nemzeti termék értékéhez viszonyítjuk, akkor 1962—1967 évek között átlagban kb. 20—25%, ez azonban kissé félrevezető, ti. a naturálgazdálkodás becsült értéke és a nem-termelő szektorok felduzzasztott értéke egyaránt benne van a bruttó nemzeti termék fogalmában. Ha azonban csak a mezőgazdasági árutermelés és ipar értékeihez viszonyítjuk az export értékét, akkor már lényegesen más a helyzet, azaz kb. 75—80%-a exportra megy. Hasonló a helyzet az importnál is, sőt annak ellenére, hogy jelentős mezőgazdasági élelmiszereket exportál — olajok, húskészítmény, tea, kávé — igen jelentős volt az élelmiszer importja búza, rizs, húsok stb. bár ezek az utóbbi években (1967 után) jelentősen csökkentek.

Torz szerkezetű felbomlasztott gazdaság. A kapitalizmus történelmi küldetése a termelőerők kifejlesztése mellett a prekapitalista termelési viszonyok eltörlése. A volt gyarmati területeken azonban sokszor éppen az ősi formák konzerválása valósul meg, mert itt a kapitalizmus külső kényszer erejével hatol be a gazdaságba és nem a belső erők spontán fejlődésének eredménye. Ezek a modern tőkés üzemek Tanzániában is elszigetelt „enclave”-ok maradtak, ráépültek a környező naturálgazdálkodásra, honzerválva azt. Ezek főleg a nagy európai ültetvények, szizál, kávé, tea — amelyek a mezőgazdasági árutermelés közel 35%-át, a mezőgazdasági export 45%-át (1958-ban). Az ültetvények rendkívül alacsony munkabéreivel (állandó munkaerőhiányról panaszkodtak és kényszermunkát kellett alkalmazni) arra kényszerítették, hogy a naturálgazdálkodást vagy maga a bér munkás, vagy inkább a családja továbbra is folytassa, tehát csak részben bomlasztották fel. Másfelől idegen test maradtak az ország gazdaságában, mert nyersanyagot termeltek külföldi feldolgozás számára. Az 1950-es években az össz mezőgazdasági termelési érték közel 60%-a, az 1960-asban pedig 40—50%-a nem került be az áruforgalomba, nem alkotott piaci viszonyokat.

IV. DUÁLIS SZERKEZETŰ, HETEROGÉN TÁRSADALOM

A termelési mód felbomlasztott és torz jellegének megfeleltek a társadalmi viszonyok is. Szoros összefüggésben a naturálgazdálkodással, a törzsi, ősi közösségi viszonyok is fennmaradtak, hiszen az országban kb. 120 nyelv-járásban és szokásaikban is eléggé eltérő törzs létezik.

A tanzán társadalom osztályszerkezete is igen fejletlen és ez megnyilvánul mindenekelőtt a bér munkások alacsony számában (0,3 millió — az 1960-as év — össz felnőtt lakosság kb. 4—5%-a), ennek összetételében (me-

zőgazdasági foglalkozásúak nagy része, 40—50%-a naturálgazdálkodást folytat — akiknek szinte nincs pénzjövedelme, a fennmaradó kisárutermelők jövedelmét viszont a mezőgazdasági termékek rendkívül nyomott ára nagyon alacsonyra szorítja. Ezekhez a jövedelmekhez képest a bér munkások (a felnőtt lakosság 4—5%) vékony rétege, szinte kiváltságos helyzetűnek tűnik.

A tőkés osztályra vonatkozó adatokat, mind a számukat, összetételüket — elég nehéz találni és csak hozzávetőleges becslésekre lehet szorítkozni. 1950-től 1963-ig állnak rendelkezésre a bejegyzett társaságok száma és bizonyos összetétele e szerint átlag 1200 helyi magán és 500 külföldi társaság volt az országban.²⁵ A helyi magántársaság, mint tőkés vállalati forma, fogalma nem egészen világos — a statisztikákból ugyanis nem derül ki — ti. az indiai tőkések minnek számítanak. A helyi afrikai, iparral foglalkozó tőkések száma az ötvenes években jelentéktelen, tehát nagyon valószínű, hogy a fenti 1200 körüli társaság csaknem kizárólag indiaiakból áll. Lényegében tehát helyi nagyburzsoázia nem létezett — ezek külföldiek, főleg angolok voltak közép- és kisburzsoázia ipar és főleg a kereskedelem terén, ennek 80—90%-a indiai és csak a fennmaradó rész afrikai.

Alapvetően tehát a törzsi társadalom jelentős fennmaradásában, a proletariátus kis számában és agrár jellegében, a külföldi tőkések jelenlétében lehetne összefoglalni a társadalom duális szerkezetét és felbomlott jellegét.

Összefoglalva

A gazdasági elmaradottság tényezői és okai — amelyeket a tudatos gyarmati politika és a világkapitalizmus spontán piaci erői együttesen alakítottak ki — a gazdasági fejlődés forrását képező terméktöbbletet részben kiszivattyúzták — és szivattyúzzák az országból, illetve magának a termék-többletnek a termelését korlátozzák.

E gazdasági elmaradottságot felszámolni csak tudatos gazdaságpolitikával lehet és olyan világhelyzetben, amelyben a szocialista világrendszer gazdasági-politikai-katonai erejének növekedése ezt lehetővé is teszi.

Tanzánia elindult ezen a rendkívül nehéz és hosszú úton, tapasztalatai, sikerei és hibái tanulságul szolgálnak, igazolják és gazdagítják a marxizmus—leninizmus elméletét.

25. The U. R. T. Statistical Abstract 1964. 91. old.

DR. SIPOS MIKLÓS

A MEZŐGAZDASÁG ÁLLAMI TÁMOGATÁSÁNAK KIALAKULÁSA ÉS FONTOSABB FORMÁI NÉHÁNY NYUGAT-EURÓPAI TÖKÉS ORSZÁGBAN

A második világháború utáni időszakban a fejlett nyugat-európai tőkés országok mezőgazdaságának fejlődésére már az intézményes állami beavatkozás hatása nyomja rá a bélyegét. E tőkés országok agrárpolitikai elképzeléseit a hatvanas évek közepéig elsősorban az jellemzi, hogy az élelmiszer-önellátás mértékének fokozása érdekében a mezőgazdasági termelés mennyiségi növekedését tartják kívánatosnak. Ezt a célkitűzést határozott agrárprotekcionista gazdaságpolitikával és a mezőgazdaságnak nyújtott egyre nagyobb összegű állami támogatással támasztják alá. Később, a hatvanas évek közepétől kezdődően, és néhány országban már korábban is, kivált az élelmiszerönellátás kívánatos mértékének elérése, illetőleg a mezőgazdasági túltermelés veszélyének fokozódása után *a mennyiségi növelés célkitűzését egyre inkább az agrártermelés hatékonyságának fokozása és a változó szükségletekhez való gyors alkalmazkodás képességének kialakítása váltja fel.*

Egyes országokban az a törekvés, hogy a gazdasági hatékonyság általános kritériumainak rendeljék alá a mezőgazdasági termelést, elvezetett az agrártermékek hazai termelésének korlátozásához és a *támogatási rendszer olyan elemeinek az előtérbe kerüléséhez, amelyek az agrárstruktúra (az üzemméreteket és a termelési struktúra) radikális átalakítását ösztönzik.* Az Európai Gazdasági Közösség országaiból és Svédországból kiinduló törekvések egyben a hetvenes évek új agrárpolitikai koncepcióit is jellemzik.

Az élelmiszerellátás magas szintjének, amely Nyugat-Európában átlagosan 80—85% (az Egyesült Királyságban 75%, Svédországban 95% 1967-ben¹) eléréséhez az egyes országokban a mezőgazdasági termelés eltérő növekedésére volt szükség. Hiszen, amíg Svédország mezőgazdasági termelése alig növekedett, addig Franciaország és az Egyesült Királyság mezőgazdasági növekedése éves átlagban a második világháború után 3—4%-ot ért el, amit az előző évtizedekben soha nem produkált.

A mezőgazdasági termelés önmagához viszonyított dinamikus, de országonként jelentősen eltérő fejlődését mutatja be az 1. sz. táblázat.

A mezőgazdasági termelés növekedésében, még az időszakonkénti vagy országonkénti stagnálásban is a szakirodalom általános véleménye szerint, sok egyéb tényező mellett komoly szerepet játszott az ár, a pénzügyi és a támogatási rendszer.

1. Agrárgazdasági Kutató Intézet: A mezőgazdaság állami támogatásának szerepe és tendenciája a nyugat-európai országokban. (Bp. 1970.)

A mezőgazdasági termelés növekedése néhány nyugat-európai országban
(Az 1952—56-os évek átlaga = 100.)

	1955	1960	1965	1968	1971
Ausztria	103	124	123	150	146
Belgium—Luxemburg	106	111	112	132	155
Egyesült Királyság	99	120	143	145	166
Franciaország	102	124	143	166	166
NSZK	101	121	118	144	152
Olaszország	105	109	126	133	145
Dánia	103	116	122	126	123
Hollandia	106	123	119	142	160
Svédország	92	101	102	110	113

Forrás: Nemzetközi Stat. Évkönyv (Bp. KSH. 1970.) és Közgazdasági Szemle 1972/5.

Az agrárpolitika termelést befolyásoló eszközei közül jelen tanulmány az állami támogatás rendszerré válásának okait, a támogatás mértékét és jellegzetes formáit tekinti át a teljesség igénye nélkül.

I. A mezőgazdaság állami támogatásának általánossá válása
Nyugat-Európában

Nyugat-Európában a mezőgazdaság állami támogatásának rendszerén mindazoknak a gazdaságpolitikai preferenciáknak az összességét értik, amellyel a tőkés állam a gazdaság különböző ágaiban létrehozott új értéket a mezőgazdaság javára újra felosztja. A támogatás gazdasági rendeltetésének pedig azt tekintik, hogy a pótlólagos jövedelmet juttat a gazdasági ágazatok rangsorában egyre hátrább szoruló mezőgazdaságnak. Így a támogatás forrását egyértelműen a mezőgazdaságon kívüli szférákban létrehozott tiszta jövedelem egy részének átcsoportosításában jelölik meg és a mezőgazdaság támogatását nemzetgazdasági „áldozatnak” minősítik.²

A mezőgazdaság dotálásának ez a nyílt formája azonban egyáltalán nem előnytelen az ipari tőkések szempontjából. A mezőgazdasági termelés költségvetési támogatásával az élelmiszer fogyasztói árak alacsony szinten stabilizálhatók, ami az ipari bérszínvonalon keresztül a fejlett tőkés országok ipari termékeinek világpiaci versenyképességét fokozza. Továbbá az állami támogatások azt is jelentik, hogy nem alakult ki a profitok ágazatok közötti egyenlősége. A mezőgazdaság „vesztése” ezzel összefüggésben az iparban csapódik le nyereségként. Végül a bonyolult támogatási rendszer egyes elemei gyorsíthatják a termelők differenciálódását, vagy elősegíthetik a politikai okokból korlátozottan indokolt depolarizációs folyamatot.

Európában a mezőgazdaság preferálásának elemeivel már a múlt század végén találkozunk; több ország védővámokat alkalmaz az olcsó ten-

2. Koller—Német: A mezőgazdaság támogatása a tőkés országokban. (OMgK. 1966.)

gerentúli és orosz gabona behozatala ellen. A mezőgazdasági állami beavatkozásnak a XX. század első felében, a két világháború között és főként a második világháború alatt egyre több formája alakult ki. A tőkés államok agrárpolitikai erőfeszítései (magas termelői árak, rögzített élelmiszer árak) a mezőgazdasági termelés növelésére irányultak, mivel a háború a legtöbb országot élelmezési szempontból nehéz helyzet elé állította. A hajótér hiánya és a szállítás kockázata miatt a hagyományosan nagy agrárimportot lebonyolító Egyesült Királyság is a belföldi mezőgazdasági termelés gyors növelését valósította meg a háború évei alatt.

A második világháború a legtöbb nyugat-európai ország mezőgazdaságában súlyos pusztítást okozott. A növénytermelés a munkaerő és a technikai eszközök hiánya miatt hosszabb időre visszaesett. Az állattenyésztés háborús veszteségei is nagyok. A háború után a polgári ipar termelési szintje alacsony és a fizetési mérleg deficites. Ilyen körülmények között a kormányok kénytelenek hathatós intézkedéseket hozni a hazai élelmiszerellátás fokozására a tömeges éhínség elkerülése érdekében. Ezek lesznek azok a kormány szintű intézkedések, amelyek intézményesítik, rendszerbe foglalják a mezőgazdasági termelés támogatását. Nyugat-Európa világháború utáni dezorganizált gazdasága az oka annak a ellentmondásos helyzetnek, hogy amikor Észak-Amerikában komoly mezőgazdasági túlerő alakult ki, akkor az Óceán másik partján az országok többsége élelmiszerhiánnyal küzd és költséges autark agrárpolitikát kénytelen kezdeményezni.

A háború hatása és utóhatása a mezőgazdaság rendszeres állami támogatásának csak az elindítója volt. Annak, hogy a gazdaságpolitika szerves részévé tett nagyszámú állami támogatás a mezőgazdaság fejlődésének tartós kísérőjévé vált, mélyen fekvő *gazdasági okai* vannak. A mezőgazdaságban a második világháború óta napjainkig folyamatosan gyökeres technikai átalakulás zajlik. A változás alapvető jellemzője a kézimunkán nyugvó mezőgazdasági termelésnek a gépesített, korszerű technikával felszerelt mezőgazdasággal történő felváltása. Ebben a folyamatban megkezdődött a mezőgazdaság évszázados technikai elmaradásának a megszüntése. *A korszerű technikai alapok megteremtése viszont nagy beruházásokat igényel, amelyet más gazdasági ágazatokhoz hasonlóan a mezőgazdaság sem tudott saját erőből finanszírozni.* A rohamos technikai fejlődés beruházásigényének kielégítésében így nagy szerepet kapott az idegen tőke; részben úgy, hogy az állam segélyjellegű pénzeszközöket juttatott a mezőgazdaságnak, részben pedig a növekvő hosszúlejáratú hitelek felvétele formájában. Ezzel kapcsolatos a hitel mezőgazdasági szerepének a változása is. Korábban a hitel az eladósodás biztos jele volt, napjainkban inkább a technikai eredmények gyors alkalmazásának a lehetőségét teremti meg a mezőgazdaságban.

Az agrárszektor intézményes állami támogatását a *mezőgazdasági tőkebefektetések hatékonyságának alacsony színvonala is indokolja.* Az eszkebefektetés, a gépesítés alacsonyabb hatékonyságát Burger Kálmánné találóan így magyarázza: „Az ipari termelésben a gépesítés egyértelmű azal, hogy a termelőfunkciót egyre inkább gépek töltik be és a fejlődés folyamán tökéletesebb gépek segítségével egyre nagyobb mennyiségű és magasabb használati értékű terméket állítanak elő. *A mezőgazdaságban ezzel szemben a gépek megjelenésével nem válik a termelés gépi termeléssé. A*

termelési folyamat jellege továbbra is biológiai jellegű marad, a használati értéket termelő funkciót nem a gépek, hanem a föld és az állatok töltik be. A gépek ugyan közvetve elősegítik a biológiai termelékenységek növekedését, azonban maguk csak közvetve járulnak hozzá a termékelőállítás folyamatához.”³ Ezért az eszközbefektetés fokozása nem vonja maga után a termelési eredmények azonos mértékű növekedését. Úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági eszközbefektetéseknek ez az a sajátossága; ami mind a tőkés, mind a szocialista országokban a technikai fejlettség jelenlegi színvonalán szükségessé teszi a szektor állami támogatását. A nyugat-európai tőkés országok tekintetében nem szabad azonban megfeledkezni arról a körülményről sem, hogy a jelenlegi üzemstruktúra (a kisüzemek nagy száma, az alacsony átlagos üzemméret; pl. az NSZK-ban 10 ha, Angliában 27 ha) jelentősen korlátozza a korszerű technika eredményes felhasználását. A korszerű termelőerők és a jelenlegi üzemnagyságok közötti ellentmondás kielevezése ökonómiai jelentőségének érzékeltetése érdekében elegendő utalnunk Mansholt megállapítására, mely szerint az Európai Gazdasági Közösség országaiban a traktorpark évi kihasználtsága 50—60%⁴.

A nyugat-európai országokban a mezőgazdaság állami támogatását a mezőgazdaságban felhasznált ipari termelési eszközök és a mezőgazdasági termékek *kedvezőtlen áralakulása* is szükségessé teszi. A mezőgazdasági termelői árak növekedését meghaladó ipari termelési eszköz áremelkedés következtében kialakuló tartós árdiszparitás kedvezőtlenül hat a mezőgazdaság jövedelemhelyzetére, mivel olyan új értéket von el láthatatlan formában, amely az agrárszektorban jött létre. A közgazdászok között hosszú ideig tartotta magát az a nézet, hogy végeredményben az árdiszparitás keretében lezajló nem egyenértékű csere az, amire a nyugat-európai országok agrárproblémáit és az állami dotációk szükségességét vissza lehet vezetni. Valójában az árdiszparitás ténye nem jelentéktelen tényező a hátrányos jövedelemhelyzetet kiküszöbölni kívánó különböző támogatási formák kialakulásában, mégis a 2. sz. táblázat adatai alapján azt a konzekvenciát vonhatjuk le, hogy az árdiszparitás nem az egyedüli tényező. Ellenkező esetben a francia és az olasz mezőgazdaság támogatása indokolatlan lenne.

Az eszközbefektetések ipartól elmaradó hatékonysága és a kedvezőtlen árfekvés *a mezőgazdasági szektor jövedelmezőségét is korlátozza*; a tőke után járó nyereség a mezőgazdaságban nem éri el az ipari átlagot. A paritásos jövedelmezőség hiányának bizonyítására elegendő a Német Szövetségi Köztársaság példájára hivatkozni, ahol csak az 50 ha-nál nagyobb területű gazdaságok értek el 1963—66 között 3,33%-os tőkekamatozásnak megfelelő többletérteket. Megjegyezzük, a mezőgazdaságnak nyújtott hitelek kamatába ennek a használatos viszonyítási alapnak több mint kétszerese, általában 7%-os kamatot csökkentő állami támogatás nélkül.

A mezőgazdasági és az ipari jövedelmek diszparitása *a személyi jövedelmekre, a munkabérekre is kiterjedt*. A jövedelmdiszparitás e tekintetben azt tartalmazza, hogy sem a gazdálkodó munkadíja, sem a mezőgazdasági bér munkások munkabére nem éri el — tartós jelleggel — az ipari ösz-

3. Dr. Burger Kálmánné: A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság növekedésében. (Kossuth, 1969. 205. old.)

4. A. K. I.: I. m.

2. SZ. TÁBLÁZAT

*A mezőgazdaság által kapott és termelőeszközeiért fizetett
árak arányának alakulása (agrárólló)*

Év	Ausztria	Franciaország	NSZK	Olaszország	Svédország
1955	98	102	99	97	99
1956	95	111	99	99	97
1957	101	115	100	109	97
1958	98	129	96	98	96
1959	100	110	97	98	95
1960	97	114	91	100	92
1961	93	115	95	106	94
1962	91	119	92	110	91
1963	90	125	93	108	85
1964	91	122	93	109	87
1965	90	124	97	110	—

Forrás: Agrárgazdasági Kutató Intézet: I. m.

szehezonlítható munkadíj és bérszínvonalat.⁵ Az ágazatok közötti jelentős mértékű bér-differenciák egyes országokban nem kívánatos spontán munka-erő mozgást okoztak. Az ezzel összefüggő problémák megoldása céljából a fejlett tőkés országok már több mint két évtizede a jövedelem-paritás meg-teremtését tekintették az agrárpolitika egyik centrális feladatának. A jöve-delmek és a munkabérek kiegyenlítődése azonban mindezekig nem követ-kezett be. A munkabérek színvonalában fennálló különbséget az alábbi 3. sz. táblázat mutatja.

3. SZ. TÁBLÁZAT

Mezőgazdasági munkások bére az ipari munkások bérének %₀-ában

Ország	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ausztria	57	60	64	65	60	67	63	64
Belgium	55	56	55	55	54	55	53	—
Dánia	34	34	41	37	41	42	44	—
Egyesült Királyság	69	69	70	71	69	69	70	—
Franciaország	48	45	47	46	49	48	49	49
NSZK	38	40	42	44	45	45	46	46

Forrás: Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Budapest, KSH. 1969.

5. Dr. Forgács Katalin: „A mezőgazdasági és ipari jövedelmek diszparitásának okai a tőkés gazdaságban” c. tanulmányában (K. Sz. 1972/6) részletesen elemzi a kér-dést és felhívja a figyelmet az összehasonlítás nehézségeire.

Végezetül az állami támogatás okainak felsorolásakor meg kell említeni a vezető tőkés országok gazdaságpolitikájának azt a törekvését, hogy az árbérszpirál mozgásának megakadályozása, ellenőrzése érdekében az *élelmiszerfogyasztói árakat viszonylag alacsony szinten stabilizálják* — még az élelmiszergazdaságnak, s ezen belül a mezőgazdaságnak nyújtott növekvő mértékű állami támogatások árán is. A bérszínvonal állami szabályozása a fejlett tőkés országoknak olyan fontos összgazdasági, társadalmi érdeke, amelynek megvalósítása a nemzeti jövedelem bonyolult újraelosztási rendszerének kiépüléséhez és funkcionálásához vezetett. Teoretikus szempontból ez az indok azt is felveti, hogy az állami támogatás egy része ténylegesen nem a mezőgazdaságot illeti, mert valójában az ipari munkabérek kiegészítéséről is van szó az alacsonyabb élelmiszerárakon keresztül.

II. A mezőgazdaság állami támogatásának mértéke.

A mezőgazdaságnak nyújtott állami támogatások abszolút mennyisége és viszonylagos nagysága az elmúlt negyedszázad alatt jelentősen növekedett. *A támogatások mértékének dinamikus növekedését* egyrészt okozta, hogy a támogatás egyik eleme az ártámogatás a termelés mennyiségének a függvénye. Másrészt növekedett az állami támogatás a jövedelemdiszparitás miatt is. Több országban, pl. az NSZK-ban, a támogatás mértékét a mindenkori ár- és jövedelemdiszparitás nagysága határozza meg. Az előzőekben közölt statisztikai adatokból nyilvánvaló, hogy az országok egy részében a mezőgazdaság jövedelemhelyzete rosszabbodott, ami egyre nagyobb összegű kompenzációt tett szükségessé. Végül az állami támogatás új elemeinek a megjelenése, a növekvő beruházási támogatások és a struktúra javításra fordított összegek is növelték a támogatások színvonalát.

Az állami támogatás színvonalának nemzetközi összehasonlítására több kísérlet történt. Az első számszerűsítést és nemzetközi összehasonlítást Mc. Crone, angol professzor végezte el az 1962-ben kiadott könyvében.⁶ A szerző számításában az *ártámogatásoknak a termelési értékhez viszonyított nagyságát* határozta meg, de az egyéb támogatási formákat figyelmen kívül hagyta, ami a korai időszakkal indokolható. Az összehasonlításból kiderül — 4. sz. táblázat —, hogy a támogatások színvonala már az ötvenes évek második felében is jelentős mértékű volt.

Teljesebb képet nyújt a nyugat-európai országok mezőgazdasági állami támogatásának színvonaláról az Agrárgazdasági Kutató Intézetben készült már említett tanulmány. Az összehasonlítás kiterjed a támogatások mind-egyik elemére és a mezőgazdasági termékek továbbfeldolgozásával, forgalmazásával foglalkozó ágazatokra is. Az 5. sz. táblázat adatai *a támogatások igen magas színvonala* mellett azt is tanúsítják, hogy az általános gazdasági fejlettség, az országok iparosodottságának foka és az agrártermelés támogatásának mértéke között egyértelmű, lineáris összefüggés van.

Ha a magyar mezőgazdaság állami támogatásának színvonalát a nyugat-európai országokkal hasonlítjuk össze, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nálunk a támogatás színvonala közepes mértékű, mert a nettó

6. A mezőgazdaság szubvencionálásának ökonómiaja. (London, 1962.)

A mezőgazdaság ártámogatása a tőkés országokban 1956—1957-ben.

Ártámogatás a termelési érték %-ában	
Franciaország	15
Olaszország	14
NSZK	18
Anglia	24
Hollandia	5
Dánia	3
Belgium	5
Svédország	21
Ausztria	4
Írország	4
Svájc	30
Finnország	42
Norvégia	17

Forrás: Mc. Crone: The economies of subsidising agrikulture. Közli: Dr. Sipos Aladár: Agrárviszonyok Nyugat-Európában c. könyvében. (Bp. 1967.)

5. SZ. TÁBLÁZAT

Az állami támogatás mértéke és a mezőgazdaság részaránya néhány nyugat-európai országban

	Allami támogatás 1968-ban a term. ért. %-ában	a nettó term. érték %-ában	A mezőgazd. részaránya a bruttó nemzeti termékben %-ban
Ausztria	10	25	9
Dánia	36	52	9
Egyesült Királyság	15	40	3
Franciaország	34	55	7
NSZK	23	56	5
Olaszország	13	20	12
Svájc	27	40	5
Svédország	31	68	6

Forrás: Agrárgazdasági Kutató Intézet: I. m. és Sipos Aladár: „A technikai haladás hatása a fejlett tőkés országok agrárviszonyaira” c. akadémiai doktori disszertációja. (Bp., 1972. Kézirat.)

termelési értékhez viszonyított állami támogatás összege a hazai mezőgazdaságban 1968-ban 27%, 1970-ben pedig mintegy 33%-ot tett ki.⁷

7. A magyar mezőgazdaság állami támogatására vonatkozó adatok csak megközelítően jelzik a támogatás színvonalát, mivel nem az egész élelmiszergazdaság termelési értékéhez viszonyítottuk. Az adatok forrása a „Mezőgazdasági adatok 1972” c. kiadvány és Vincze Imre: Árak, adók, támogatások című könyve. (KJK, 1971.)

A mezőgazdasági támogatások mértékét objektív törvényszerűségek nem határozzák meg. *A mértékét befolyásoló tényezők között kiemelt helye van* a jövedelemdiszparitásnak, az ipari és a mezőgazdasági termelői árak arányának a mezőgazdasági szektor nemzetgazdasági súlyának és az iparosodottság mértékének. A napjainkban iparosodó országokban ugyanis a mezőgazdaság és az állam közötti költségvetési nettó kapcsolat pozitív egyenlegű, vagyis a mezőgazdaságból inkább többet vonnak el, mint az esetleges juttatások összege. A korszerű iparral rendelkező országokban — úgy tűnik — a helyzet fordított; az iparosodott országok inkább már többet juttatnak a mezőgazdaságnak a technikai felzárkózás megvalósítása érdekében. Befolyásolja a támogatások színvonalát a mezőgazdaság fejlettsége is. Továbbá az üzemméretnek nagysága és a mezőgazdaság önfinanszírozó-képessége, ami Nyugat-Európában az állami beavatkozás rendszerének kialakulása után inkább csak teoretikus kérdésként merül fel.

III. A mezőgazdaság állami támogatásának formái.

Nyugat-Európában a mezőgazdaság állami támogatásának különböző formákból összetevődő bonyolult rendszere alakult ki és funkcionál. A támogatási rendszer egyik alapvető eleme a termelők jövedelmét növelő *ártámogatás*.

Az ártámogatásnak, mint a mezőgazdasági árpolitika kiegészítő eszközének ökonómiai rendeltetése az agrárszektor jövedelemhelyzetének javítása a kereslet alakulásának állami ellenőrzése révén és a mezőgazdasági termelés kívánatos mértékű növekedésének az ösztönzése. A mezőgazdasági ártámogatások *elvileg kétféle ármodellel összefüggésben funkcionálhatnak*. Egyrészt, ha a tényleges piaci árak alacsonyok, akkor a termelők jövedelmét az árbevételeken túli ártámogatással egészítik ki. Másrészt, ha a belföldi mezőgazdasági termelői árszínvonal a világpiaci árakhoz képest magas, akkor a rögzített belföldi árak és a világpiaci árak közötti különbséget tekintik ártámogatásnak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a jelenlegi világpiaci árak nem tükrözik a valóságos értékviszonyokat, mivel a nemzetközi kereskedelemben a mezőgazdasági termékek általában magas exporttámogatással vesznek részt. Pl. az Egyesült Államokban 1962-ben a búza belföldi felvásárlási ára bushelenként 2 dollár, a nemzetközi dömpingár pedig 0,61—1,02 dollár. Az exportáló cégek a belföldi ár és a világpiaci ár különbségét export-szubvenció formájában a kormánytól megkapták.⁸

Az ártámogatás első, klasszikus formáját az Egyesült Királyságban alkalmazták hosszú időn keresztül. Az angol ártámogatás rendszerét az 1947-es mezőgazdasági törvény alkotta meg. Ennek a támogatási formának a lényege a veszteségtérítés (az ún. Deficiency payments) bevezetése volt. Angliát a Britt-Nemzetközösség országaival a szabadkereskedelem elvén nyugvó preferenciális vámrendszer kapcsolta össze. Ennek keretében az agrárbehozzal vám- és mennyiségi korlátoktól mentes volt. A szabad agrárimport következményeként a belső piacon az alacsony világpiaci árak érvényesültek. A viszonylag magas fajlagos költséggel termelő angol termelők ráfordításai ezért a piaci árbevételekben nem térültek meg. A termelői érdekeltség meg-

8. Csádó B.: A mezőgazdaság állami támogatásának rendszere az USA-ban. (Egyetemi doktori disszertáció. Bp. Közgazdaságtudományi Egyetem.)

teremtéséhez és fokozásához, ami a belföldi mezőgazdasági termelés növeléséhez volt szükséges, az angol kormányoknak jelentős összegű árkiegészítéssel kellett megtéríteni a termelők veszteségeit. A veszteségtérítés angol mechanizmusa a következőképpen működött. Az évenként megállapított *garantált árak és a tényleges piaci átlagárak különbségét a felvásárlási szervezeteknek eladott termékmennyiség után az állami szervek a termelőknek rendszeresen kifizették.*

Az angol ártámogatási rendszer 12 mezőgazdasági termékre terjedt ki, amelyből az összbevétel mintegy 75%-a származott.⁹ E támogatási forma két évtizeden keresztül hatékonyan szolgált, némi módosításokkal az agrárpolitikai elképzelés (az élelmiszerönellátás fokozása) megvalósítását. Nagy előnye, hogy kellőképpen ösztönzi a mezőgazdasági árutermelés fejlődését. Módot adott a garantált árak rövidebb időszakonkénti változtatására is. Végül az alacsony élelmiszerfogyasztói árakon keresztül hozzájárulhatott az ipari termékek világpiaci versenyképességének fokozásához. Komoly hátránya viszont, hogy növeli a termékfeleslegek képződésének veszélyét, ezért csak alacsony élelmiszerönellátás mellett alkalmazható. Továbbá igen nagy pénzügyi terhet jelent a költségvetés számára és nagy adminisztratív apparátus fenntartását igényli.

A szabad agrárimportot feladni kényszerülő és a Közös Piachoz csatlakozó Egyesült Királyságban 1971-ben feladták a korábbi agrárpolitikai koncepciót és a csatlakozás előkészítése érdekében a garantált árakhoz közeleső állami intervenciós árakat állapítottak meg. Ez azt jelenti, hogy a veszteségtérítés összegének és körének fokozatos csökkentésével közelítik az alacsony mezőgazdasági árakat a magas közöspiaci árakhoz. A klasszikus veszteségtérítési rendszer ma már csak a marhahús és juhtenyésztésben van érvényben.¹⁰

A magas belföldi mezőgazdasági árak esetében az ártámogatást az jellemzi, hogy a magas belföldi árak és az alacsonyabb világpiaci árak különbségét leföldöző importadók és a vámok összegét valamilyen mechanizmuson keresztül a hazai magas termelői árszínvonal stabilizálására használják fel. Svédországban a mindenkor rögzített mezőgazdasági árak színvonalát az importadóval növelt világpiaci árak összege határozza meg és az állami támogatást nem a mezőgazdasági termelők kapják, hanem az élelmiszeripari vállalatok. Az Európai Gazdasági Közösség tagállamai is magas alapírányárát állapítanak meg a mezőgazdasági termékekre. Ha a tényleges piaci árak ettől meghatározott mértékben elmaradnak, akkor az államok viszonylag magas árakon intervenciós felvásárlásokat végeznek. Ilyen körülmények között a piaci árak magas szinten stabilizálódnak.

A tagállamok piacsabályozó felvásárlásainak költségeit a Közösség Mezőgazdasági Fejlesztési és Garancia Alapjából (FEOGA-alap) megtérítik. Az említett alap bevételei pedig a leföldözések, a pótvámok és a többletértékadó egy részéből származnak. A kiadások szerkezetére jellemző, hogy az ártámogatásra felhasznált Garancia-alap az összkiadások több mint 75%-át adja. A Közös Piac Mezőgazdasági Alapjának évenkénti kiadását a 6. sz. táblázat részletezi.

9. Német—Koller: I. m.

10. Dr. Laczó Ferenc: Árak a tőkés mezőgazdaságban. (Kézirat. Bp. 1972. Közgazdaságtudományi Intézet.)

Az EGK agráralapjának kiadásai (millió dollár)

Év	Garancia alap	Fejlesztési alap	Különleges alap
1962/63		9,06	—
1963/64	50,69	17,14	—
1964/65	162,92	54,31	—
1965/66	240,12	80,04	—
1966/67	370,38	123,46	—
1967/68	1313,00	285,00	208,25
1968/69	2011,90	285,00	140,25
1969/70	2462,42	477,44	69,25

Forrás: Agrárgazdasági Kutató Intézet idézett tanulmánya.

A táblázat adatainak értelmezéséhez szükséges megemlíteni, hogy a fejlesztési részlegből a strukturális átalakítást segítik, a különleges részlegből pedig a gabonaárak egységesítését finanszírozzák. A közös agráralap ártámogatásra fordított jelentős kiadásain túl a tagországok saját költségvetésük terhére további szubvenciókat eszközölhetnek.

A nagyösszegű ártámogatások eredményeként mind Svédországban, mind az EGK országaiban a belföldi mezőgazdasági árak jelentősen túlhaladják a nyomott világpiaci árakat. Svédországban Guldandsen és Lindbeck szerint 1954-ben 20, 1958-ban 40 és 1964-ben pedig 60%-kal magasabbak a belföldi árak a világpiaci áraknál¹¹. Még nagyobb az EGK belső mezőgazdasági árainak eltérése a világpiaci áraktól. Ezt tanúsítja a 7. sz. táblázat.

7. SZ. TÁBLÁZAT

*A különböző mezőgazdasági termékek árszínvonala az EGK-ban
a világpiaci árakkal összehasonlítva 1967/68-ban*

Megnevezés	Különbség a világpiaci ár %-ában
Lágybúza	185
Keménybúza	200
Rizs	117
Arpa	160
Kukorica	160
Cukor	438
Sertéshús	147
Marhahús	175
Baromfi	131
Tojás	132
Vaj	396
Olivaolaj	166
Olajos magvak	200

Forrás: Memorandum zur Reform... Közli: Dr. Forgács Katalin: A tőkés agrárfejlődés dilemmája. Bp. 1971.

A magas belső mezőgazdasági árak rendszerének az előnye abban áll, hogy a mesterségesen magas szinten tartott árak költségvetési terheit részben az importőrökre hárítja át. Ez az előnye egyben a szisztéma kritikus pontját is magában foglalja. Maga a rendszer állandó behozatalt tételez fel, ugyanakkor közismert, hogy néhány termékből jelentős felesleggel rendelkeznek és az elmúlt években nőtt a túltermelés veszélye az EKG-ban. További hátránya, hogy a magas árak csökkentik a fogyasztást, másrészt megmerevithetik a mezőgazdasági termelés struktúráját. Végül a belső hatékonysági követelményeket az elmaradottabb gazdaságok színvonalára szálítja le, mivel a magas árak még itt is kifizetődővé teszik a gazdálkodást.

Nyugat-Európa mezőgazdaságában a támogatások másik nagy csoportját a bővített újratermelést szolgáló *beruházások támogatása* és az ezzel kapcsolatos kedvezmények képezik. A beruházási támogatások volumene azonban mindegyik országban elmarad az ártámogatások mögött. Ennek oka abban van, hogy a gazdasági szemléletmód inkább a saját erőből megvalósított bővítéseket helyezi előtérbe és a beruházások rendszeres állami segítése viszonylag újkeletű a támogatási rendszerben. Bár a beruházási támogatások köre elég széles (új gépek, traktorok, gazdasági épületek, meliorációs munkák, útépítések stb.) azonban a beruházásokhoz nyújtott állami, ellenszolgáltatás nélküli segélyek mértéke jóval alacsonyabb, mint a szocialista országokban. A beruházások finanszírozásában általános az a gyakorlat, hogy az állami hozzájárulás maximum 33%, a hitel szintén a költségek $\frac{1}{3}$ -áig terjed, a saját erő pedig a maradék $\frac{1}{3}$ -ot fedezi. Kivételes esetben emelkedhet az állami hozzájárulás a költségek 50%-áig, vagy e szint fölé. Ezek a segélyek inkább az erdőtelepítésre vonatkoznak. Főként Dániában és Ausztriában találkozzunk ilyen támogatási formával. Komoly szerepe van viszont a mezőgazdasági beruházások ösztönzésében a hosszulejáratú hiteleknek. Az ösztönző jelleg a hitelfeltételek kedvezményeihez kapcsolódik. Egyrészt a mezőgazdasági hitelek lejáratí időtartama jóval hosszabb, mint más ágazatokban. Másrészt pedig a hitelek kamatát az állami támogatás mérsékeli. Ennek következtében a szokásos 7—8%-os beruházási kamat a mezőgazdaság részére 1—3%-ra csökken. A kedvezményesen felvett hitelek összege gép- és eszközvásárlásoknál a Német Szövetségi Köztársaságban 1971. június 1. után a költségek 80%-ig, építkezéseknél pedig 50%-ig terjedhet.¹¹ Szemben a különböző ártámogatásokkal, a *beruházások állami támogatása erőteljesen szelektív jellegű*. Beruházásoknál a legnagyobb állami kedvezményeket a távlatilag fejlődőképes üzemek kapják, amelyek az adott országokban megközelítik az optimális üzemmel kapcsolatos elvárásokat. Az NSZK-ban az említett új támogatási törvény szerint azok a távlatilag fejlődőképes üzemek, amelyek évi 24 000 DM tiszta jövedelmet realizálnak, Angliában pedig azok a gazdaságok, amelyek munkaerőszükséglete legalább 600 munkóra évenként.

A beruházások állami támogatásának utóbb említett új mozzanatai már intenzíven kapcsolódnak az *agrárszerkezet javítását célzó állami támogatások nagy csoportjához*. Az agrárstruktúra kedvezőtlen oldalának, a kisüzemek nagy számának és a földterületek széttagoltságának megszüntetésével a nagyüzemű mezőgazdasági termelés térhódításának az elősegítése a cél.

11. Közli dr. Sipos Aladár az idézett disszertációban.

12. Külföld Mezőgazdasága 1971/5. sz.

Jelenleg ugyanis az EKG-ban Mansholt értékelése szerint 10 üzem közül 8 túl kicsi ahhoz, hogy egy munkaképes embert teljes egészében foglalkoztasson. A gazdaságtalan kisüzemek támogatása pedig évenként annyiba kerül, mint amennyit az amerikaiak a holdutazásra költenek — állapítja meg az EKG mezőgazdaságának problémáival kapcsolatban.¹³

Az agrárszerkezet gyökeres megváltoztatásának a megvalósítása új agrárpolitikai koncepciót jelent a nyugat-európai agrárfejlődésben. Az új koncepció felismerése már régebbi keletű, de a gyakorlati megvalósítása a távolabbi jövő feladata. A megvalósítás bonyolult társadalmi-gazdasági kérdések tudatos megoldását igényli; gondoskodni kell a felszabaduló mezőgazdasági munkaerő más ágazatokban történő foglalkoztatásáról és a termőterület egy részének a mezőgazdasági termelésből való kivonásáról. Továbbá a kieső termelés pótlásának leggazdaságosabb útját is kutatni kell.

Az agrárszerkezet javítását már jelenleg is sokrétű támogatási formák segítik. Ide sorolhatók a termelési szerkezet racionalizálását szolgáló beruházási támogatások, de jóval jelentősebbek ennél az *üzemek méretét növelő különféle támogatások*. Az optimális üzemméretek kialakítását a tagosítások költségeinek állami támogatásával segítik. Ez a támogatás 50%-ig terjed, de még kedvezményes hitel is igénybe vehető. Szociális jellegű állami támogatások is ösztönzik az agrárszerkezet javítását. E támogatásoknak az a lényege, hogy a gazdálkodással felhagyó és a mezőgazdaságból elvándorló termelőnek vagy egyszeri viszonylag nagy összegű kártérítést, vagy bizonyos életkor fölött életjáradékot, öregségi segélyt fizetnek. Egyes nyugat-európai országok — pl. Franciaország és Ausztria — átképzési és letelepedési segélyt is folyósítanak az elvándorlás fokozása érdekében.

Az agrárstruktúra javítását ösztönző állami támogatások megjelenésével és térhódításával *a támogatási rendszer koncepciója is változott*, mert a támogatások centrális kérdése a továbbiakban már nem a kedvezőtlen mezőgazdasági eredmények valamilyen formájú kiegészítése, hanem a korszerű nagyüzemi gazdálkodás feltételei kialakulásának az elősegítése.

13. Dr. Sipos A.: A technikai haladás hatása a fejlett tőkés országok agrárviszonyaira. (Bp. 1972.)

НЕКОТОРЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОТСТАЛОСТИ ТАНЗАНИИ

Д-Р ЛАСЛО МАЙЕР

В статье освещаются некоторые важнейшие показатели и причины экономической отсталости Танзании (б. Танганьики).

Четыре главных показателя экономической отсталости иллюстрируются танзанийскими данными.

1. Прямые и косвенные формы экономической зависимости от капиталистических держав. Прямая зависимость проявлялась в плантациях в руках иностранцев, главным образом англичан, во владении или 75% алмазных копей и золотых приисков, а также промышленного производства. Отраслевое и структурное разделение внешней торговли, английский финансовый контроль и наличие английских специалистов указывали на косвенную экономическую зависимость.

2. Систематическое изъятие доходов иностранным капиталом. Приводится пример разработки алмаза и данные же финансового баланса дают приблизительную картину глобального вывоза прибыли, процентов и ренты. Своеобразной и важнейшей формой изъятия доходов считает автор утрату „приданной стоимости” в результате отсутствия индустриализации. Некоторыми цифровыми данными иллюстрируется и утрата доходов по ухудшению обменных пропорций (terms of trade).

3. Низкий уровень развития, открытое хозяйство, разложившаяся хозяйственная с деформированной структурой. Важнейшие показатели низкий уровень национального дохода на душу населения (40—60 долларов), островки современного капиталистического хозяйства, большая доля натурального хозяйства (50—70%) и значительная пропорция внешней торговли.

4. Доформировавшаяся социальная структура, которая характеризуется сохранившимся племенным делением, незначительное число наемных рабочих (4—5%), внутри побольший удельный вес сельскохозяйственных рабочих (аграрное население в 95%).

ДОХОДЫ КРЕСТЬЯНСТВА И РАЗЛИЧИЯ В ДОХОДАХ

Д-Р ЛАЙОШ НАДЬ

Статья состоит из двух частей. В первой части рассматривается рост доходов крестьянства в 1966—70 гг. и сравнивается уровень доходов крестьянства и рабочего класса. В результате более быстрого роста доходов

крестьянства реальные доходы крестьянства достигли уровня рабочих. В то же время среднемесячный доход работающих колхозников и доход одного рабочего часа еще отстают от промышленного уровня. Относительно причин быстрого роста реальных доходов в сельском хозяйстве автор указывает на определяющее значение внутрисекторных факторов. Источник быстрого роста автор указывает в самостоятельности, в росте сельскохозяйственного производства, в росте подсобной деятельности и в повышении закупочных цен. В связи со структурой доходов крестьянства автор отмечает меньшую долю общественных дотаций в валовом доходе и сокращение доли натуральных доходов и земельной ренты за последние годы.

Во второй части автор исследует вопросы дифференциации доходов крестьянства. Отмечается, что в то время как относительная разница в промышленных месячных зарплатах является трехкратной, у колхозников относительная разница в доходах шестикратная.

Значительная разница в доходах колхозников определяется различиями цен производства, различными пропорциями подсобной деятельности, качеством земли, уровнем основных фондов и влиянием приусадебного хозяйства. Автор считает, что дифференциация доходов не противоречит требованиям распределения по труду и закона стоимости. Избежание чрезмерных различий, путем более интенсивного роста низких доходов, является реальной задачей экономической политики.

ФАКТОРЫ ПРОИЗВОДСТВА И ТЕНДЕНЦИИ РОСТА В ВЕНГЕРСКОМ СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Д-Р ЭМЕСЕ ЭГЕТЕ

В статье рассматриваются актуальные проблемы роста сельского хозяйства.

В первой части освещаются вопросы условий роста, вытекающих из особенностей этой отрасли — природных условий и биологического характера производства. По мнению автора отставание сельского хозяйства от промышленности — в Европе — обусловлено тем, что сельское хозяйство всегда было менее выгодной сферой вложения капитала по сравнению с другими сферами.

Во второй части автор рассматривает техническую и организационную эволюцию венгерского сельского хозяйства. Как по формам собственности, так и по технической структуре производства, оно делится на три четко отделяющиеся части. Государственный сектор, дающий всего 15% производства отрасли, обладает самой высокой технической структурой; кооперативный сектор, дающий большинство производства, составляет среднюю картину, и, наконец, мелкое производство, приусадебное и подсобное хозяйства, дающие треть производства сектора, использует в основном живую силу и относительно незначительную долю мертвого труда.

В третьей части анализируются перспективы дальнейшего развития. В случае ослабления связывающей работную силу роли приусадебных хозяйств, легко может развернуться самостимулирующий процесс, в результате которого не только интенсивно сократится число занятых в сельском

хозяйстве, но в превосходящей нынешнюю мере возрастет потребность сельского хозяйства в капиталовложениях.

ПОКАЗАТЕЛИ ШИРОКОЙ МЕХАНИЗАЦИИ ТРУДОВЫХ ПРОЦЕССОВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ ПОСЛЕ II. МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Д-Р ФЕРЕНЦ ГРОССМАН

В первой части („Изменение экономических условий“) автор описывает новые условия, создавшиеся для сельского хозяйства после II. мировой войны, в частности изменения в относительной узости производственных факторов и роль этих изменений в различном ценообразовании отдельных производственных факторов. Указывается, что глубокие технические и структурные преобразования в сельском хозяйстве Западной Европы после II. мировой войны является результатом реакций на эти изменения.

Во второй части („Замена живого труда машинами“) рассматриваются: степень машинной субституции живого труда, рост капиталовложений на машины и оборудования и на сельское хозяйство. Из сопоставлений с данными по индустрии делаются важные выводы относительно тенденций развития промышленного и сельскохозяйственного фонда капитала.

Автор указывает, что за значительным в целом техническим развитием скрываются огромные разбросы и диспропорции, и что уровень и объем механизации в значительной мере зависит от величины предприятия.

В третьей части („Ход процесса механизации“) анализируются: ход механизации в различных отраслях под влиянием данных конкретных условий; характерные черты процесса моторизации, в частности, механизации отдельных трудовых процессов; уровень и степень механизации в различных категориях укрупненности.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПООЩРЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В НЕКОТОРЫХ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

Д-Р МИКЛОШ ШИПОШ

В первой части рассматривается необходимость систематического государственного поощрения сельского хозяйства. В числе причин возникновения государственного поощрения указывается на историческую ситуацию после второй мировой войны, на значительные потребности технического преобразования в капиталовложениях, которые сельское хозяйство может удовлетворить лишь с помощью внешних источников. Государственное поощрение мотивируется и такими факторами, как низкая эффективность средств вложений, невыгодное образование пропорций промышленных и

сельскохозяйственных производственных цен, существование различий доходов и некоторые отношения политики уровня жизни развитых капиталистических стран.

Во второй части анализируются уровень и характерные формы государственного поощрения. Подробно освещаются формы, связанные с поощрением цен, с капиталовложениями и с преобразованием аграрной структуры.

DR. LAJOS NAGY:

EINKOMMEN UND EINKOMMENDIFFERENZEN IN DER LANDWIRTSCHAFT

Die Studie besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil untersucht der Verfasser die Zunahme der Einkommen der ungarischen Bauern zwischen 1966—1970 und vergleicht das Niveau der Einkommen der Bauern mit dem der Einkommen der Arbeiter. Er stellt fest, dass infolge der schnelleren Zunahme die Realeinkommen der Bauern 1970 das Niveau der der Realeinkommen der Arbeiter erreicht hat, zugleich aber die Durchschnittseinkommen sowie die Einkommen pro Arbeitsstunde bei den LPG-Mitgliedern noch unter dem Niveau der Industrie bleiben. Das schnelle Anwachsen der landwirtschaftlichen Einkommen führt er auf Faktoren innerhalb dieses Sektors zurück, indem er den Grund dafür in der grösseren Selbständigkeit der einzelnen wirtschaftlichen Einheiten, in der Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktion, in der Zunahme der industriellen und der Handelstätigkeit der LPGs, sowie in dem Anstieg der landwirtschaftlichen Aufkaufpreise sieht. Der Anteil der Sozialleistungen ist in dem Gesamteinkommen in Verhältnis zu dem der Arbeiter kleiner, der Anteil des Natural Einkommens und der Bodenrente ist in den letzten Jahren zurückgegangen.

Im zweiten Teil der Arbeit beschäftigt sich der Verfasser mit der Frage der Differenzierung der Einkommen der Bauern. Er stellt fest: während der relative Unterschied der monatlichen Arbeitslöhne in der Industrie das Dreifache ausmacht, umfasst er im Falle der monatlichen Einkommen der LPG-Mitglieder das Sechsfache. Die grossen Unterschiede in den Einkommen der LPG-Mitglieder sind durch Differenzen der Produktionswerte, durch die Verschiedenheit in der zusätzlichen industriellen und Handelstätigkeit, durch die Qualität des Bodens, durch das Niveau des Grundfonds sowie durch die Wirkung der Hauswirtschaft bedingt. Der Verfasser ist der Meinung, die Differenzierung der Einkommen steht nicht im Widerspruch zu dem Prinzip der Verteilung nach der geleisteten Arbeit und zu der Forderung des Wertgesetzes; eine allzu grosse Differenzierung kann durch Hebung der niedrigen Einkommen vermieden werden.

DR. EMESE ÉGETŐ:

PRODUKTIONSFAKTOREN UND ENTWICKLUNGSTENDENZEN IN DER UNGARISCHEN LANDWIRTSCHAFT

Der Artikel beschäftigt sich mit aktuellen Problemen in der Entwicklung der Landwirtschaft. Zunächst werden die spezifischen Bedingungen der Entwicklung untersucht, die sich aus den Naturbedingungen und

dem biologischen Charakter der Produktion ergeben. Das relative Zurückbleiben der Landwirtschaft hinter der Industrie in Europa wird auf die Tatsache zurückgeführt, dass die Landwirtschaft immer ein im Vergleich zu anderen unvorteilhaftes Investitionsgebiet für das Kapital war.

Im zweiten Kapitel wird die technische und organisatorische Entwicklung der ungarischen Landwirtschaft untersucht. Die ungarische Landwirtschaft kann nicht bloss hinsichtlich der Eigentumsform, sondern auch im Hinblick auf die technische Zusammensetzung der Produktion in drei voneinander wohl abgrenzbare Struktureinheiten eingeteilt werden. Der staatliche Sektor, der nur 15⁰/₁₀₀ der landwirtschaftlichen Gesamtproduktion liefert, verfügt über die höchste technische Zusammensetzung, der genossenschaftliche Sektor, aus dem der grösste Teil der Produktion kommt, vertritt den Durchschnitt und in den Kleinbetrieben, den Haus- und Auslandswirtschaften, die ein Drittel der Gesamtproduktion sichern, ist der Anteil der lebendigen bei weitem grösser als der der toten Arbeit.

Im dritten Kapitel werden die Perspektiven der weiteren Entwicklung erörtert: falls die Rolle der Hauswirtschaften, die viele Arbeitskräfte beschäftigen, immer kleiner wird, kann leicht ein sich selbst stimulierender Prozess entstehen, der nicht nur zu der intensiven Verminderung der Zahl der Landwirtschaft Beschäftigten, sondern auch zu einem starken Anwachsen der Investitionsansprüche in der Landwirtschaft führt.

DR. LÁSZLÓ MAYER:

EINIGE CHARAKTERISTIKA DER WIRTSCHAFTLICHEN ZURÜCKGEBLIEBENHEIT TANSANIENS

In dem Aufsatz werden die vier grundlegenden Charakteristika der wirtschaftlichen Zurückgebliebenheit Tansaniens (Tanganjikas) sowie deren Ursachen behandelt.

1. Die wirtschaftliche Abhängigkeit von kapitalistischen Mächten hat direkte und indirekte Formen. Eine direkte Abhängigkeit äusserte sich darin, dass die Plantagen, der Diamant- und Goldbergbau sowie 75⁰/₁₀₀ der industriellen Produktion im Besitz von Ausländern — vor allen von Engländern — waren.

Eine indirekte Abhängigkeit konnte in der strukturellen Verteilung der Aussenhandelsbeziehungen, in der englischen finanziellen Kontrolle und in der Zusammensetzung der Fachleute nachgewiesen werden.

2. Das ausländische Kapital zieht systematisch einen wesentlichen Teil der Einkommen ab. Das wird an Hand der der Profite der Diamanten- und Sisalproduktion demonstriert; in diesem Zusammenhang wird es versucht, auf Grund der Angaben der Jahresbilanz ein annäherndes Bild von den gesamten Profit-, Zinsen- und Rentenüberweisungen zu geben. Als ein spezifisches und entscheidendes Beispiel für den Einkommenabzug wird der durch die mangelhafte Industrialisierung bedingte Verlust des „addierten Wertes“ angeführt. Auch die Verluste, die sich aus der Verschlechterung der Tauschverhältnisse ergaben, werden mit einigen Angaben illustriert.

3. Die Wirtschaft hat ein niedriges Entwicklungsniveau, ihre Struktur ist offen, sie stellt eine desorganisierte Fehlbildung dar. Sie wird durch das niedrige Niveau der Nationaleinkommens pro Kopf (40—60 Dollar), durch

einzelne Inseln der modernen kapitalistischen Wirtschaft, durch den hohen Anteil der Naturalwirtschaft (50—70%) und den hohen Anteil des Aussenhandels charakterisiert.

4. Die gesellschaftliche Struktur ist ebenfalls deformiert. Sie wird durch die erhaltengebliebene Gliederung nach Stämmen, durch den kleinen Anteil der Lohnarbeiter (4—5%), die grossenteils in der Landwirtschaft arbeiten, gekennzeichnet.

DR. FERENC GROSSMANN:

DIE BESONDERHEITEN DER MECHANISIERUNG DER LANDWIRTSCHAFTLICHEN ARBEITSPROZESSE IN WEST-EUROPA NACH DEM II. WELTKRIEG

Der Aufsatz besteht aus drei Teilen. Im ersten Teil zeichnet der Verfasser die neuen Bedingungen auf, die sich nach dem II. Weltkrieg in der Landwirtschaft herausgebildet haben, namentlich die Veränderungen in der relativen Enge der Produktionsfaktoren bzw. ihre Rolle in der unterschiedlichen Preisen der einzelnen Produktionsfaktoren. Die tiefgehende technisch-strukturelle Änderung in der westeuropäischen Landwirtschaft nach dem II. Weltkrieg wird als Ergebnis der Reaktion auf diese Veränderungen aufgefasst.

Im zweiten Teil wird das Mass der Substitution der menschlichen Arbeit durch Maschinen, den Verlauf der Kapitalinvestitionen für Maschinen, und Ausrüstungen und der Investitionsquoten in der Landwirtschaft, sowie der Wandel der landwirtschaftlichen Kapitalsubstanz und ihrer Zusammensetzung untersucht. Der Vergleich mit den entsprechenden industriellen Angaben gibt wichtige Aufschlüsse über die Entwicklungstendenzen des industriellen und des landwirtschaftlichen Kapitalbestandes. Trotz der in ihrer Gesamtheit zweifellos bedeutenden Entwicklung können grosse Streuungen und Disproportionen nachgewiesen werden; das Niveau und der Umfang der Mechanisierung ist in hohem Masse von der Betriebsgrösse abhängig.

Im dritten Teil wird die Frage untersucht, die Mechanisierung wie auf den verschiedenen Gebieten unter den gegebenen konkreten Bedingungen vor sich gegangen ist, was den Prozess der Motorisierung bzw. die Mechanisierung der einzelnen Arbeitsprozesse charakterisiert hat, welches Niveau und welchen Umfang die Mechanisierung in den verschiedenen Betriebsgrösse-Kategorien erreicht hat.

DR. MIKLÓS SIPOS:

DIE HERAUSBILDUNG DER STAATLICHEN UNTERSTÜTZUNG DER LANDWIRTSCHAFT UND IHRE WICHTIGSTEN FORMEN IN EINIGEN WESTEUROPÄISCHEN KAPITALISTISCHEN LÄNDERN

Im ersten Teil des Aufsatzes wird die Notwendigkeit einer regelmässigen staatlichen Unterstützung der Landwirtschaft untersucht. Als Grund für ihre Herausbildung werden erwähnt die geschichtliche Lage nach dem II. Weltkrieg und die grossen Investitionsansprüche der technischen Umwand-

lung, die die Landwirtschaft nur aus anderen Quellen decken kann. Die staatliche Unterstützung wird weiterhin durch die niedrige Effektivität der Investitionen, durch das ungünstige Verhältnis zwischen den industriellen und landwirtschaftlichen Erzeugerpreisen, durch die Disparität der Einkommen und durch einzelne Faktoren der Lebensstandardpolitik der entwickelten kapitalistischen Länder motiviert.

Im zweiten Teil werden das Niveau und die einzelnen Formen der staatlichen Unterstützung analysiert. Im Zusammenhang mit den Formen der staatlichen Unterstützung werden vor allem die Preisstützungen und verschiedene, die Umwandlung der Agrarstruktur bezweckende Unterstützungsformen behandelt.

TARTALOMJEGYZÉK

- Dr. Nagy Lajos:* A paraszti jövedelmek és jövedelemdifferentenciák.
- Dr. Égető Emese:* A termelés tényezői és a növekedés tendenciái a magyar mezőgazdaságban.
- Dr. Grossmann Ferenc:* A mezőgazdasági munkafolyamatok széles körű gépesítésének jellegzetességei a II. világháború után Nyugat-Európában.
- Dr. Mayer László:* Tanzánia gazdasági elmaradottságának néhány jellemzője.
- Dr. Sípos Miklós:* A mezőgazdaság állami támogatásának kialakulása és fontosabb formái néhány nyugat-európai tőkés országban.